

SPOSÓB POSTRZEGANIA CZŁOWIEKA W „SŁOWNIKU POŁUDNIOWYCH GWAR POŁUDNIOWOAUKSZTOCKICH” (PIETINIŲ PIETŲ AUKŠTAIČIŲ ŠNEKTŲ ŽODYNAS)¹

Vilija Ragaišienė

Instytut Języka Litewskiego, Wilno

ORCID: 0000-0002-5026-4667

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2020.12>

ADNOTACJA: W artykule w oparciu o materiał „Słownika południowych gwar południowoauksztoczek” (*Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas*) został przedstawiony obraz człowieka zamieszkującego te tereny – opisano jego wygląd i właściwości fizyczne, charakter i sposób zachowania, stan i stosunki społeczne. Analizy materiału dokonano w oparciu o metodologię wypracowaną przez Jerzego Bartmińskiego, założyciela lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, oraz prace etnolingwistów litewskich.

Materiał zawarty w „Słowniku południowych gwar południowoauksztoczek” ukazuje podstawowe cechy charakteru, wyglądu i zachowań człowieka utrwalone w tekście gwarowym. Dane leksykograficzne podają, że mieszkający na południowym obszarze południowej Aukštoty człowiek – to osoba różnej płci i wieku (mężczyzna, kobieta, dziecko). Jest to dobry, serdeczny, otwarty, tolerancyjny, wesoły i dowcipny, pracowity i twórczy przedstawiciel swojego narodu i użytkownik swojej gwary. Człowiek ten jest energiczny i zawzięty, chociaż nie zawsze idzie to w parze z siłą fizyczną i sprawnością. W jego postrzeganiu świata znajdują wyraz przeplatające się ze sobą dawne wyobrażenia mityczne, tajemnice wiary katolickiej i realia współczesnej rzeczywistości.

SŁOWA KLUCZOWE: człowiek, słownik gwarowy, południowe gwary południowoauksztoczekie, etnolingwistyka

Ostatnio dużym zainteresowaniem wśród etnolingwistów cieszą się litewskie słowniki gwarowe. Badacze w oparciu o dane słownikowe dążą do rekonstrukcji zakorzenionej w języku ludowej wizji rzeczywistości. Na podstawie danych słownikowych opisywane są językowo-kulturowe obrazy różnych fragmentów otaczającego świata.

Bez wątpienia jednym z najciekawszych obiektów do opisu jest człowiek i sposób jego przedstawiania w słownikach gwarowych. W opracowaniach lingwistycznych analizie obrazu człowieka na materiale gwarowym poświęcono dotychczas niewiele uwagi. Dość dokładnie zostały opisane sposoby konceptualizacji człowieka tylko na

1 Autorka składa serdecznie podziękowania Kristinie Rutkovskiej za tłumaczenie tekstu na język polski.

1. Cele badawcze, podstawa materiałowa i metody

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie obrazu człowieka na bazie danych leksykograficznych zawartych w „Słowniku południowych gwar południowoaukstočkih” – opis jego wyglądu oraz właściwości fizycznych, charakteru i zachowań, stanu i stosunków społecznych.

Materiał badawczy pochodzi z dwutomowego „Słownika południowych gwar południowoaukstočkih“, opracowanego przez Astę Leskauskaitė i Vilię Ragaišienė (pierwszy tom słownika ukazał się w 2016 r., a drugi – w 2019 roku)³. W słowniku wykorzystano materiały pochodzące z nagrań dźwiękowych zgromadzonych na początku XXI wieku w południowej części rejonu orańskiego – około 500 godzin nagrań z 70 mniejszych i większych wsi tego obszaru (zob. ryc.). Większość tekstów to dane od informatorów najstarszego i średniego pokolenia, ale wywiadów udzieliły też osoby najmłodszego pokolenia. W toku pracy nad słownikiem wyekscerpowano również leksykę ze źródeł rękopiśmiennych lub tekstów drukowanych, opublikowanych w drugiej połowie XX wieku. Wszystkie te podstawy źródłowe są przechowywane w Archiwum Gwarowym Centrum Geolingwistycznego Instytutu Języka Litewskiego.

W badaniu wykorzystane zostały wszystkie zdania zawierające w swoim składzie wyraz *žmogus* [człowiek] oraz przykłady, w których wyraz ten jest zastępowany przez zaimki (*ja, ty, on, ona...*), terminy pokrewieństwa (*matka, ojciec, brat, siostra, wnuk, wnuczka, ciocia, wujek...*), rzeczowniki oznaczające osoby ze względu na płeć (*chłopak, dziewczyna, kobieta, mężczyzna...*). Są to w zasadzie wszystkie teksty, w których jest mowa o człowieku. Często służą one w słowniku do ilustracji innych wyrazów⁴. Podstawę materiałową stanowi około 300 zdań lub fragmentów wypowiedzi ustnych, ujętych jako przykłady ilustracyjne.

W trakcie gromadzenia danych szczególną uwagę zwracano na stałe połączenia wielowyrazowe. Paremia (przysłowia, powiedzonka), frazeologizmy i istniejące w gwarach porównania, czyli ogólnie mówiąc funkcjonujące w gwarze frazemy, ukazują kanon wartości, sposób zachowania i wartościowania utrwalone w języku mieszkańców południowej części obszaru południowoaukstockiego (por. Zaikauskienė 2010, 64; Zaikauskienė 2011, 98–99; Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017, 34). Taki materiał zyskuje na wartości również dlatego, że język zamieszkujących te tereny Dzuków odwierciedla ich odczucie, wizję otaczającego środowiska, opisuje obrzędy, życie codzienne, w dodatku jest melodyczny, jaskrawy i archaiczny (Leskauskaitė, Ragaišienė 2016, VII).

3 Słownik zawiera 130 arkuszy, co stanowi ponad 1500 stron.

4 W istniejącej literaturze przedmiotu zaznaczano, że przy opisie poszczególnych pojęć warto wykorzystywać wszystkie dane zawarte w słowniku i nie ograniczać się do analizy definicji słownikowych (por. Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017, 31, 35).

W toku badań zastosowano metodologię opracowaną przez Jerzego Bartmińskiego, twórcę szkoły etnolingwistycznej w Lublinie (Bartmiński 1990, 109–127; por. też Niebrzegowska-Bartmińska 2014, 71–102), wykorzystano też prace etnolingwistów litewskich (Gudavičius 2000; Papaurėlytė-Kloviėnė 2007; Rutkovska 2016, 1–30; Sakalauskienė 2018, 167–188; Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017; Kazlauskaitė 2018, 1–27).

Analiza danych pochodzących ze słownika gwarowego ukazuje poglądy na człowieka wyrażane przez przedstawicieli kilku pokoleń, mamy więc odmienne interpretacje niektórych jego cech i zachowań. W trakcie opisu przykładów, pochodzących z języka potocznego i tekstów folkloru, podczas analizy stałych połączeń wielowyrzawowych w nich utrwalonych, ujawniają się podstawowe semantyczne aspekty konceptu CZŁOWIEK – psychiczny, psychospołeczny, społeczny, fizykalny, bytowy i biologiczny (por. Sakalauskienė 2018, 182–185).

2. Znaczenia leksykograficzne wyrazu *žmogus* i jego derywaty

W południowych gwarach południowoaukstoekich wyraz *žmogus* ‘człowiek’ jest używany w trzech podstawowych znaczeniach: 1. *dowolna osoba (mężczyzna, kobieta, dziecko)*; 2. *osoba należąca do swojej narodowości*; 3. *małżonek dla swojej żony, mąż*⁵. Najwięcej jest w słowniku zdań potwierdzających użycie wyrazu w znaczeniu pierwszym, czyli podstawowym. Przykładów na udokumentowanie znaczeń drugiego i trzeciego można spotkać w słowniku niewiele⁶.

Z danych umieszczonych w słowniku wynika, że często wyraz *žmogus* jest używany w znaczeniu hiperonimicznym, np.: *visų rytų pragrybauni, žmogaus nerandzi niekur, o dar žmogus žmogų stuma* [całe rano grzyby zbierasz, człowieka nigdzie nie spotkasz, a jeszcze człowiek człowieka goni⁷] Pvc; *kap vėjo nėra, tai žmogaus neperpuce tep* [kiedy nie ma wiatru, to człowieka tak nie przewieje] Knvl; *pavalgyc turim, apsirenkc neraike senam žmogu* [jedzenie mamy, odzieży stary człowiek nie potrzebuje] Pvc; *aš gyvenimi su žmogum nesuzbareu* [w życiu się z człowiekiem nie pokłóciłam] Rud; *žmonys labai jau skanei valgo, jau jieį privalgo* [ludzie bardzo już smacznie jedzą, jak już się najedzą] Mrc; *šimtų metų ir daugeu išgyvenį žmonės yra*

5 W przykładach ilustracyjnych podawane są tylko skróty oznaczające nazwy miejscowości. Numer tomu słownika i strona nie są zaznaczane. Ten sam przykład może służyć do ilustracji znaczenia wyrazu zarówno w tomie pierwszym, jak i drugim.

6 Dane pochodzące ze „Słownika języka litewskiego” (*Lietuvių kalbos žodynas*), słownika zachodnioaukstoekich gwar kowieńskich i innych słowników gwarowych poświadczają użycie wyrazu *žmogus* też w znaczeniach przenośnych (Sakalauskienė 2018, 172).

7 Przytaczane w nawiasach tłumaczenia litewskich przykładów gwarowych są prawie dosłowne, bowiem starano się w miarę możliwości dokładnie przekazać walory tekstu oryginalnego i sposoby opisu poszczególnych zjawisk (od tłumacza).

[sto lat i więcej ludzie tu mieszkają] Mrc i in.⁸. Mieszkańcy południowej Auksztoty używają wyrazu *žmogus* na określenie zarówno mężczyzny, jak i kobiety, chociaż czasami inaczej jest to postrzegane w gwarach⁹.

Narodowościowa przynależność ludzi nie jest specjalnie akcentowana, danych to podkreślających jest niewiele – napotkano zaledwie kilka przykładów. Takie znaczenie występuje w przykładach ilustracyjnych pochodzących z tekstów bajek, np.: *ajo tas žydas ir ajo žmogus, susciko vilkų* [szedł ten Żyd i szedł, i spotkał wilka] Pnč; *tas vilkas apkramtė tuos žmonis, tą žydų ir žmogų* [ten wilk poobgryzał tych ludzi, tego Żyda i człowieka] Pnč¹⁰. W drugim podanym przykładzie obydwaj bohaterowie najpierw są określani jako ludzie, i tylko potem podaje się, że są oni przedstawicielami różnych narodowości, to znaczy jeden jest swojej (litewskiej) narodowości, a drugi – żydowskiej. W tych przykładach nie uwidacznia się jakieś specjalne ocenianie ludzi ze względu na narodowość i człowiek innej narodowości nie jest postrzegany negatywnie.

W słowniku wyraz *žmogus* rzadko jest używany też w znaczeniu trzecim – małżonek dla swojej żony, mąż, np.: *žentas vienas [važiuoja], o mano žmogus vienas miškan nevažiuodavo, bijojo, kad nebūt sunku* [zięć sam (jedzie), a mój człowiek sam do lasu nie jedzie, boi się, że będzie ciężko] Kb; *apsirgo ca žmogus ir žmona, ir atvažavį pripažino šilcinį* [aż tu zachorował człowiek i żona, i przyjechawszy rozpoznali tyfus] Zrv; *po kiek laiko atajo nušauc mano žmogaus* [po jakimś czasie przyszli zastrzelić mojego człowieka] Mrc. Należy zauważyć, że mówiąc o mężu, wyraz *žmogus* ‘człowiek’ jest używany z zaimkiem dzierżawczym *mano* ‘mój’, który oznacza ‘należący do mnie, blisko ze mną związany’ (Sakalauskienė 2018, 173). Czasami jednak z przykładu ilustracyjnego nie wynika, w jakim znaczeniu wyraz został użyty, to znaczy nie ma pewności, czy oznacza on dowolną osobę, czy męża, mężczyznę lub kobietę, np.: *ką žmogus buvo darbingas, darbštus ir meilus savo šeimai, savo vaikam, tai neblogeuse gyveno ir pirmeu* [jeżeli człowiek był zdolny do pracy, pracowity i miły, przyjazny dla swojej rodziny, swoich dzieci, to nienajgorzej mu się powodziło i dawniej] Mrc¹¹.

Informację o człowieku zawierają też derywaty od podstaw *žmog-*, *žmon-*. W słowniku brak formacji zdrobniałych od wyrazów *žmogus* i *žmonės*, które oznaczałyby takie jego cechy, jak bycie małym, nieznaczącym lub określałyby go negatyw-

8 W słowniku zdania są podane w wersji transkrybowanej, natomiast w artykule są przytaczane w zapisie transliterowanym.

9 Z materiałów zawartych w *Słowniku języka litewskiego* wynika, że w gwarach żmudzkich i zachodnioauksztoczkich kowieńskich czasami zaznacza się, że człowiek – to mężczyzna, a nie kobieta (innymi słowy, kobieta – nie człowiek), np.: *boba – ne žmogus, (moteris) turi dūšią ir kūną, bet ne žmogus* [baba – człowiek, (kobieta) ma duszę i ciało, ale nie jest człowiekiem] i in. (LKŽe).

10 Obydwa zdania pochodzą od tego samego respondenta.

11 W takich wypadkach przydatny byłby szerszy kontekst.

nie (zob. Gudavičius 2000, 136). Wyrazy zawierające przyrostki *-elis*, *-ėlis*, takie jak *žmogelis* i *žmogėlis* mają nie tylko znaczenie zdrobniałe czy pieszczotliwe, ale zawierają też inne subtelne odcienie znaczeniowe, np.: *vienas tas iš Margionių buvo žmogelis, tai is va išgalvojis visų vaidinimų* [był jeden człowiek z Margon, to on wymyślał różne gry] Mrc; *žmogeli, kur eini, o tas sako, einu medzen karcis* [człowieku, dokąd idziesz, a ten mówi, idę drwa rąbać] Dbč; *itų žmogėlį muša ir muša* [tego człowieka biją i biją] Šm. Forma liczby mnogiej *žmoneliai* [ludzie] też jest używana w znaczeniu *paprasti žmonės* [zwykli ludzie], np.: *ir žmonelei keli liko ce, tai vat apė namus ažuoganaitį pasisodzina* [i zostało tu kilka ludzi, więc wokół domu grządkę zasadzili] Zrv; *kieg buvo žmonelių, dar cik keli žmones* [ile było ludzi, jeszcze tylko kilka ludzi] Mrc; *voj žmonelių, peraic neseka pro ciltų, pro tuos pakraščius* [a ileż ludzi, nie można przejść przez most, po tych stronach] Rud. Z porównania zdań ilustracyjnych, w których występują wyrazy *žmogelis*, *žmogėlis* i wyraz *žmoneliai* wynika, że mają one różne nacechowanie stylistyczne. Rzeczowniki *žmogelis*, *žmogėlis* posiadają nacechowanie lekceważące, pejoratywne, a w zdaniach z wyrazem *žmoneliai* znaczenia negatywnego brak¹². Środki słowotwórcze są więc stosowane do oceniania, wyrażania emotywnego stosunku człowieka do otaczającego świata. Ma to miejsce również w innych gwarach aukstočkih (Sakalauskienė 2018, 182). Jest to chyba cecha uniwersalna tych języków, które mają rozbudowany system słowotwórczy.

W południowych gwarach południowoaukstočkih odnotowano negatywnie konotowany derywat *žmogžudys* „zabójca ludzi”, złożony z wyrazów *žmogus* i *žudyti*. Wyraz ten w badanych gwarach jest używany dość rzadko, został poświadczony tylko jednokrotnie, np.: *neturi kur turto dėc, tai sustatė dziedus, žmogžudzus* [nie mają gdzie bogactwa podziać, to postawili dziadów, zabójców] Žr¹³.

Z dokonanej analizy wynikają następujące spostrzeżenia. Po pierwsze, derywaty od wyrazów *žmogus* i *žmonės* są tworzone i używane w południowych gwarach południowoaukstočkih dość rzadko (w artykule podano wszystkie napotkane w słowniku przykłady z derywatami). Po drugie, istniejące w słowniku derywaty nie posiadają nowych znaczeń, są one znaczeniowo związane ze znaczeniem podstawowym wyrazu, ale zawierają różne odcienie stylistyczne wyrażające stosunek do człowieka, oceniające go w różnych sytuacjach życiowych.

W słowniku nie zostały odnotowane przysłowia i frazeologizmy z wyrazem *žmogus*. Napotkano w nim tylko barwne powiedzonko *ankscau bijojo velnio raguoto, o dar bijo žmogaus guzikuoto* [kiedyś bali się diabła rogatego, a teraz człowieka z guzikami] Kš i zagadkę o *człowieku – stovi šakės, an tų šakių avilys, an to avilio kamuolys, tan kamuolin pilna visokių gyvūnelių, žmogus* [stoją widły, na tych widłach ul, na tym ulu piłka, a w tej piłce dużo różnych żyjątek, człowiek] Knv.

12 W definicjach wyrazów *žmogelis* i *žmogėlis* podaje się, że są one używane z deprecjacją.

13 Mieszkańcy południowej Aukstoty częściej używają wyrazu *banditas*, oznaczającego bandytę, mordercę.

3. Wygląd i właściwości fizyczne człowieka

W słowniku jest niewiele danych dotyczących wyglądu człowieka i jego cech fizycznych. Dzukowie, mówiąc o sobie i swoich bliskich (małżonkach, rodzicach, dzieciach i in.), zwracają uwagę na wzrost i posturę, np.: *sūnus tai beigė dzvylika ir nuvejo sportan, dzidelys, aukštas* [syn ukończył dwanaście i zajął się sportem, duży (jest), wysoki] Dbn; *viena sesutė toke buvo kūda kūda* [jedna siostra była taka chuda chuda]¹⁴ Pvc; [*vyras buvo*] *labai gražus, aukštas, ciusus, už mani aštuoneis metais vyrasnis* [(mąż był) bardzo przystojny, wysoki, prosty, osiem lat ode mnie starszy] Mrc; *pavežėk mani vaikeli, ba jeū šleiva boba* [podwieź, moje dziecko, bo już krzywa baba] Aš i in.

Wzrost człowieka jest określaný za pomocą przymiotników *aukštas* [wysoki] i *mažas* [mały], np.: *buvau labai aukšta* [byłam bardzo wysoka] Pvc; *mano vienas dėdė buvo tokis aukštas* [mój jeden wujek był bardzo wysoki] Mrc; *buvau plonukė, buvau maža, o kap pastorėjeu* [byłam szczupłutka, byłam mała, a jak przytyłam] Kb i in. Wysoki wzrost, mocna budowa ciała są określane przy pomocy wyrazów *didelis* [duży] i *didžiulis* [ogromny], np.: *gražus ir mano vyras buvo, gražus, nelabai dzidelys, bet gražus, už mani aukštesnis buvo* [ładny mój mąż, ładny, nie bardzo wysoki, ale ładny, wyższy był ode mnie] Kš; [*anūkas*] *didžiulis, beveik su tėvu lygus, dzidžiulis kap arklys* [(wnuk) ogromny, prawie równy z ojcem, ogromny jak koń] Rud i in. Na określenie niskiego i średniego wzrostu wyraz *didelis*, *-ė* [duży, *-a*] może być użyty z przeczeniem *ne* [nie], poprzez co uzyskuje on znaczenie przeciwstawne, np.: *nu profesorus, nu tokis buvo nedzidelys* [no profesor, no taki nieduży był] Mst; *mano tėvas dzidelys, o aš nedzidelė* [mój ojciec wielki, a ja niewielka] Drž i in.

Postać człowieka jest charakteryzowana poprzez określenie postury, np.: *buvau stora, bet vienu metu sukūdau* [byłam gruba, ale pewnego czasu schudłam] Kb; *tį gyveno graži merga, plona, laiba, ilgakaklė* [tam żyła ładna dziewczyna, szupła, wysmukła, o długiej szyi] Mrc; *merga kap raikė – dikta, aukšta, graži* [dziewczyna jak należy – mocna, wysoka, ładna] Pnc; *kūdzi ciej vaikai buvom, Džievuleu, tadu* [chude takie dzieci byłyśmy, Bożeńko, wtedy] Mrg i in. Dorodna postura człowieka, jego otyłość jest określaną przy pomocy synonimów *storas*, *-a* [gruby, *-a*], *stambus*, *-i* [tęgi, *-a*], *diktas*, *-a* [ogromny, *-a*, duży, *-a*], *pilnas*, *-a* [pełny, *-a*], *riebus*, *-i* [tłusty, *-a*], *ležnus*, *-i* [tłusty, *-a*]¹⁵, por. też *aš buvau dikta anksčėu* [byłam ogromna

14 Przymiotnik *kūdas*, *-a* jest zapożyczeniem z języków słowiańskich, por. brus. *xyды*, pol. *chudy* (LKŽe). W grawach południowoaukstočkih jest on używany w dwóch znaczeniach – *chudy*, *wysuszony i zawierajacy malo tľuszczu, odtľuszczony (o jedzeniu)*. W omawianych gwarach częste są zapożyczenia z języka litewskiego i innych języków (polskiego, białoruskiego, rosyjskiego i niemieckiego), co świadczy o intensywnych kontaktach językowych w tym regionie (zob. Leskauskaitė 2006, 397; Sakalauskienė 2006, 222; Vaičiulienė 2013, 173–203; Ragaišienė 2018, 71–83).

15 Przymiotnik zapożyczony *ležnus*, *-i* [tłusty, *-a*] w znaczeniu otyły występuje tylko w części południowozachodniej i południowej gwar południowoaukstočkih (zob. też LKŽe). W innych zespołach gwarowych nie został odnotowany.

wcześniej] Drž; *dar tai jeu kūda, o toke va, tai jeu toke ležni, toke nieko buvau* [to jeżeli jeszcze chuda, a taka o, to taka już tłusta, taka niczego sobie byłam] Mrc; *aš dar tai ir per daug riebi* [ja to jeszcze i zbyt tłusta] Mrc; *pirma tai buvo tokis kap asiūklis [anūkas], o dar stambesnis, tokis stambus pazdarė* [wcześniej to on (wnuk) był taki jak skrzyp, a jeszcze bardziej tęgi, taki tęgi dziś stał się] Dbn; *atajo aukšta, pilna moteriškė* [przyszła wysoka, pełna kobieta] Mrc i in. Szczupła, chuda osoba (a w niektórych wypadkach i wysoka) też jest określana za pomocą wyrazów o bardziej ogólnym znaczeniu, to znaczy synonimów *plonas, -a* [cienki, -a], *kūdas, -a* [chudy, -a], *laibas, -a* [wysmukły, -a] i *lieknas, -a* [szczupły, -a], por. jeszcze: *smaigi toke kap jeuna buvau aš, liekna visų česų* [fajna taka byłam jak ja młoda byłam, szczupła cały czas] Dbn i in.

Mieszkańcy południowej Aukstoty o wyglądzie fizycznym człowieka mówią niewiele – odnotowano dosłownie kilka zdań z przymiotnikami z obu grup znaczeniowych: *storas, -a* [gruby, -a], *pilnas, -a* [pełny, -a], *riebus, -i* [tłusty, -a] / *plonas, -a* [cienki, -a], *laibas, -a* [wysmukły, -a], *lieknas, -a* [szczupły, -a], *ležnus, -i* [tłusty, -a]. Na określenie człowieka okazałej postury, otyłego częściej jest używany wyraz zapożyczony z białoruskiego lub rosyjskiego *zdarovas, -a* i jego warianty fonetyczne *zdaravas, -a* i *zdorovas, -a*, np.: *cik tep toke zdarava [moteris], pilna, raudona, graži* [taka tylko dorodna (kobieta), pełna, czerwona, ładna] Mrc; *ogi mano sūnus zdarovas buvo, jeunas gi* [ale mój syn dorodny był, młody przecież] Mrc; *zdorovas mano vyras buvo* [dorodny mój mąż był] Rud; *boba toke zdorova buvo* [baba taka dorodna] Knv; *tėvas ir mama buvo toki zdorovi žmonės* [ojciec i matka byli tacy dorodni ludzie] Zrv i in.

O tym, że wygląd człowieka dla południowych Dzuków nie jest tak bardzo ważny, świadczy też mała liczba deminutywów o znaczeniu zdrobniałym, pieszczotliwym. Przymiotnikowe derywaty sufiksalne, określające wygląd człowieka, są dość rzadkie, np. *buvau plonukė, buvau maža, o kap pastorėjeu* [byłam szczuplutka, byłam mała, a jak przytyłam] Kb; *dar tokios poros neragėjeu: vienas mažukas, o kitas da mažasnis* [jeszcze takiej pary nie widziałam: jeden malutki, a drugi jeszcze mniejszy] Knv i in. W słowniku natomiast o wiele częściej i bardziej różnorodnie prezentują się dane dotyczące wyglądu i właściwości fizycznych zwierząt. Na przykład przymiotnik *storas, -a* [gruby, -a] posiada kilka form przyrostkowych, por. *lynas storas brat, rudas, nemoku pasakyt kokio rudumo* [lin gruby, bracie, rudy, nie umiem opowiedzieć jaki rudy] Kb; *mažutukų atvežė iš Marijėpolės, sakom jeu bus gražus šunukas, o tokį juodų kap nu, storingis* [malutkiego przywieziono z Mariampola, mówimy jeżeli będzie ładny piesek, a taki czarny no, grubiotki] Mrc; *[meška] storulė paci, kojós storos, apžėlusios* [(niedźwiedzica) grubaska sama, nogi grube, owłosione] Rud; *rupūžė graži varlytė, toke storulka* [ropucha piękna żabka, taka grubaska] Mrc i in.

Potwierdzeniem tego, że Dzukowie nie poświęcają dużo uwagi wyglądowi człowieka, jest też znikomo liczba zdań dotyczących poszczególnych części ciała. Miesz-

kańcy południowej Auksztoty częściej mówią o oczach, zębach, włosach, rysach twarzy, np.: *vyras geltonų plaukų buvo, mėlynų akių buvo, va tep va baltas raudonas buvo* [mężczyzna o żółtych włosach, niebieskich oczach był, no, o taki biały czerwony (o cerze: krew z mlekiem) był] Kš; *mergaitė su ilgom kasom išėjo iš to šalcinio* [dziewczynka o długich warkoczach wyszła z tego strumyka] Žr; *mano tai buvo plaukai ilgi* [moje włosy to były długie] Mrc; *jo buvo labai balci dantai* [jego zęby to były bardzo białe] Mrc; *mano dantai labai ilgi* [moje zęby bardzo długie] Kpn; *žila barzda, tokia ilga* [siwa broda, bardzo długa] Pvč; *labai gražus veidas buvo* [bardzo piękna twarz była] Kš i in. Najczęściej jednak postrzegane są kolor oczu i włosów, np.: *jos akės tokios mėlynos, gražos buvo* [jej oczy takie niebieskie, piękne były] Kš; *rudos akys sako labai iškadlyvos* [rude oczy mówią, bardzo szkodliwe]¹⁶ Pvč; *galas žino, katros akys blogos – ar mėlynos, ar rudos, ar juodos* [lichy wie, które oczy są złe – czy niebieskie, czy rude, czy czarne] Mrc; *būna geltonos akys žmogaus* [bywają u człowieka żółte oczy] Pvč; *kab balci plaukai vadzina pražilis žmogus, žilas* [jak u babci włosy to nazywają osiwały człowiek, siwy] Pnč; *seno žmogaus balci būna plaukai* [stary człowiek ma białe włosy] Pnč; *mano buvo šviesūs šviesūs [plaukai], saulė kap nudegina, tai būna balci* [moje były jasne jasne (włosy), słońce jak wypali, to bywają białe] Mrc i in. Należy zaznaczyć, że poszczególne części ciała najczęściej nie są charakteryzowane ze względu na ich piękno czy atrakcyjność. W słowniku występują tylko zdania ilustracyjne, w których jest mowa o wadliwych cechach fizycznych człowieka, np.: *[kasas] augino keno geri plaukai, o keno menki, tai kirpo* [(warkocze) hodowali tylko ci, którzy mieli dobre włosy, a czyje słabe, to obcinali] Rud; *mano tai menkos buvo kasos* [moje to słabe były warkocze] Rud; *mano brolis buvo raišas, raišavo* [mój brat był kulawy, kulał] Kb; *buvo raišas vargšas bernas* [był kulawy biedny chłop] Mrc; *mano mama buvo su raudonu veidu, viena pusė* [moja mama miała czerwoną twarz, z jednej strony] Mrc; *dabar gal jau biskį ataiso žvairus* [teraz chyba trochę poprawiają zezowatych] Dbn i in. Najczęściej te ułomności są wrodzone, dlatego nie są wartościowane.

Zauważany jest też kolor twarzy człowieka, który jest określany za pomocą przymiotników *baltas*, *-a* [biały, *-a*] i *raudonas*, *-a* [czerwony, *-a*], np.: *jis baltas gi, kap ana baltas kvietkas*¹⁷ *gi* [on biały przecież, biały jak ten kwiat] Dnv; *[vyras] va tep va baltas raudonas buvo* [(mężczyzna) tak ot biały czerwony był] Kš i in. W tym przypadku ma się na uwadze nie tylko piękno twarzy, ale i zdrowie człowieka. Błady człowiek jest określany jako biały, a mający rumianą twarz, zdrowo wyglądający – jako czerwony, por. *kap išaj iš ligoninės, tai buvo kab baltas popierus* [jak wyszedł ze szpitala, to był biały jak papier] Mrc; *jis baltas baltas ka(p) pope-*

16 Przymiotnik zapożyczony *iškadlyvas*, *-a* (por. pol. *szkodliwy*) w gwarach jest używany w znaczeniu *szkodliwy, wyrządzający szkodę* (LKŽe).

17 Zapożyczenie *kvietkas* (por. brus. *kveinka*) mieszkańcy południowej Auksztoty używają w dwóch znaczeniach – *roślina kwitnąca, klomb* i *kwiat* (LKŽe).

rienis [on biały biały jak papier] Pvc; *Rožula raudona, graži, mergaitė bus, ir iš priekio, o bernuku sako kab būna, tai būna akruglesnė*¹⁸ [*nėščioji*] [Różia czerwona, ładna dziewczynka będzie, i z przodu, a jak na chłopca, to bywa okrągłejsza (ciężarna)] Mrc; *vaikai jau raudonesni, jeū galima suprac, kat vaikai suvalgė gabalų mėsos* [dzieci już czerwieniejsze, już można zrozumieć, że dzieci zjadły kawałek mięsa] Dbč i in. Należy zaznaczyć, że w słowniku nie odnotowano czasowników oznaczających zmiany koloru twarzy *balti* [bieleć], *blykšti* [blednąć] i ich przedrostkowych derywatów *išbalti* [zbieleć], *išblykšti* [zblednąć] i in.

Człowieka ładnego wyglądu mieszkańcy południowej Auksztoty nazywają po prostu ładnym, np.: *ale jeunas kunigas ir gražus* [ale i ładny młody ksiądz] Zrv; *je nebuvo toke mokyta, ale bed buvo labai graži* [ona nie była taka uczona, ale ładna była] Kš; *pas mani ataj du vyrukai, jeuni, gražūs* [przyszli do mnie dwaj mężczyźni, młodzi, ładni] Šm; *mūs kaimo gražios mergos* [w naszej wsi ładne dziewczyny] Žr; *oi mano anūkėlei, mano gražausi* [oj moi wnuczki, moi najładniejsi] Škl i in. O ładnym człowieku jeszcze się mówi, że on *turi grožio* [dosł. ma piękna], np.: *aš turėjeu labai grožio* [miałam dużo piękna] Mrc. Co prawda, można też powiedzieć, że człowiek jest mniej urodziwy niż się uważa albo się powszechnie spodziewa, np.: *merga gal ir ne toke graži, ale pasogas*¹⁹ *geras* [dziewczyna może i nie taka ładna, ale posag dobry] Pnč; *tokio grožo neturėjeu* Mrc; *jis nestrošlyvas*²⁰ *buvo* [on niestraszny był] Žr; *nelabai aš buvau britki, kap jeuna buvau* [nie byłam bardzo brzydka, kiedy byłam młoda] Kš i in. Przymiotnik *gražus*, *-i* [ładny, *-a*] faktycznie nie posiada w słowniku synonimów, por. tylko w tym samym znaczeniu używane zapożyczenia *zgrėbnas*, *-a* i *žgrėbnas*, *-a*, [ładny, *-a*, zgrabny, *-a*], np: *tep bagotas, zgrėbnas vyras buvo* [tak bogaty, zgrabny był mężczyzna] Pvc²¹; *tuščia jo, tokio berno, nei iz gieda, nei is šoka, o tep bagotas, žgrėbnas buvo* [a niech go lichy takiego chłopca, ani on śpiewa, ani tańczy, a tak bogaty, zgrabny był] Mrd. W słowniku brak wyrazów na określenie osoby brzydkiej, niezgrabnej (straszne, obrzydliwe, ohydne, odstrasające swoim wyglądem może być zwierzę, ale nie człowiek). Mieszkańcy południowej Auksztoty, zdaje się, zwracają więcej uwagi na zachowania, zdolności fizyczne człowieka. Aktywność fizyczna jest określana za pomocą synonimów: *greitas*, *-a* [szybki, *-a*], *judrus*, *-i* [ruchliwy, *-a*], *vikrus*, *-i* [zwinny, *-a*],

18 Bardziej okrągła.

19 Zapożyczenie *pasoga*, *pasogas* (por. brus. *nacaz*, pol. *posag*) służy do nazywania wyprawy dawanej z domu rodziców wychodzącej za mąż córce czy siostrze (LKŽe).

20 Przymiotnik *strošlyvas*, *-a* jest zapożyczeniem z jęz. pol. *straszliwy* (LKŽe). W badanych gwarach jest on notowany rzadko. W znaczeniu *brzydko wyglądający, odstrasający, brzydki* częściej używany jest wyraz *strošnas*, *-a* (LKŽe). W południowych gwarach południowoaukstočkih zostały odnotowane zdania z wyrazem *strošnas* tylko w odniesieniu do zwierząt.

21 W słowniku brak przymiotnika *dailus*, *-i* [zgrabny, *-a*]. Wydaje się, że na badanym terenie używa się go rzadko (zob. LKŽe).

spraunus, -i²² [odważny, mocny; żywy], *bistrus*, -i [szybki, -a], *gyvas*, -a [żywy, -a], np.: *save prisimenu labai judrę ir greitą mergytę* [pamiętam siebie jako zwinną i szybką dziewczynkę] Knv; *jiz buvo labai bistrus ir su motociklu lėgdavo* [on był bardzo szybki, latał na motorze] Kb; *spraunus vaikas* [żywe dziecko] Mrg; *graiči buvo žmonės, ir sani buvo graiči* [szybcy byli ludzie, i starzy byli szybcy] Pvč; *tį tokio grožo neturėju, bet toke vikri buvau* [ależ nie byłam taka ładna, ale taka zwinna] Mrc; *aš labai buvau nu tokia gyva*²³ [byłam taka o bardzo żywa] Mrc i in. Należy zaznaczyć, że w słowniku nie został odnotowany przymiotnik *lėtas*, -a [powolny, -a].

Człowiek szybki, ruchliwy i zwinny ma zazwyczaj dużo sił i zdrowia, np: *dziedas buvo labai sciprus žmogus* [dziad był bardzo silnym człowiekiem] Mrc; *anksčiau labai sveiki, drūci buvo žmonės* [niegdyś bardzo zdrowi, silni byli ludzie] Mrc; *ka(p) pamislinu, ot sveiki buvom žmones mes* [jak pomyślę, co za zdrowi byliśmy ludzie] Mrc; *duža*²⁴ *buvau, viska darau, ir apsimėžu vis būdavo, man cik apsodžina* [sama nawoziłam (pole), mnie tylko zasadzano] Kš; *tai katrij buvo silpni [vaikai], tai jie i numirė, o katrij stiprūs buvo, jie ir užaugo* [które słabe były (dzieci), to one i umierały, a które silne były, to one i wyrosły] Mrc; *nei vieno vaiko in ligoninį ne nuvežu, mano toki sveiki buvo* [ani jednego dzieciaka do szpitala nie woziłam, moje wszystkie zdrowe były] Mrc i in. Z materiału słownikowego wynika, że młodzi ludzie są mocniejsi i silniejsi niż starzy, ale jednocześnie wypowiedane jest zdanie, że są oni słabsi niż ich rodzice i dziadkowie. O sile fizycznej przedstawiciele wcześniejszych pokoleń świadczy też ich długowieczność, np.: *mano močiutė gi, gal šimto metų mirė* [przecież moja babcia, może w wieku stu lat zmarła] Mrc; *pragyvena žmones ir šimtų metų* [przeżyją ludzie i sto lat] Mrc; *šimtų metų ir daugeu ižgyvenį žmonės yra* [są ludzie, którzy przeżyli sto lat i więcej] Mrc i in.

W celu podkreślenia poszczególnych cech wyglądu i właściwości fizycznych człowieka jest on porównywany do zwierząt, roślin, budowli i in. (por. Tołstojowa 2018, 20–21). W „Słowniku południowych gwar południowoaukstoekich” człowiek najczęściej jest porównywany do:

- (a) zwierząt, np.: *vienų bekonu vadėm, tokis diktas diktas žmogus buvo, pagyvenis* [jednego bekonem (wieprzem) nazywaliśmy, taki gruby gruby człowiek był, średniego wieku] Pvč; *anūkas dzidziulis, beveik su tėvu lygus, dzidziulis kap arklys* [wnuk ogromny, prawie z ojcem równy, ogromny jak koń] Rud; *kojos ilgos mano vaiko, kap žiogas* [nogi długie ma moje dziecko, jak konik polny] Drž;

22 Przymiotnik *spraunus*, -i [żywy, -a] w południowych gwarach południowoaukstoekich jest używany w znaczeniu – żywy, zwinny, zręczny.

23 Zwinna, zręczna.

24 Zapożyczenie *dužas*, -a (por. pol. *duży*, brus. *дужы*) jest używane w znaczeniu *mocny*, *silny*.

- (b) roślin i ich części, np.: *užaugęs vyras aukštas, toirtas kap qžuolas* [wyrósnie mąż wysoki, mocny ja dąb] Pvc; *visi vaikai kap užuolai sveiki* [wszystkie dzieci zdrowe jak dęby] Pnc; *pirma tai buvo tokis kap asiūklis [anūkas], o dar stambesnis, tokis stambus pazdarė* [pierw to był taki jak skrzyp (wnuk), a teraz już męźniejszy, taki tęgi] Dbn; *gražai atrodai, mergela, jeu ne toke kap šaudas, padiktėjei trupucį* [ładnie wyglądasz, dziewczyno, już nie jesteś jak słomka, trochę zmęźniałaś] Kb;
- (c) zabudowań, np.: *buvau labai aukšta, i buvau labai dikta, visi sakė jyj kap malūnas* [byłam bardzo wysoka, i byłam dorodna, wszyscy mówili, że jak młyn] Mrc;
- (d) przedmiotów użytku domowego, np.: *tusės po kaimų tokis dziedas, in žydų panašus, kai bačkynas*²⁵ [wałęsał się po wsi taki dziad, podobny do Żyda, jak beczka] Drž; *an žmogaus sakydavo: ciusus kap lieptas* [na człowieka mówiono, prosty jak drabina] Kb; *bernelis godnas, aukštas, ciusus kap strūna*²⁶ [człop jak należy, prosty jak struna] Kb; *stovi merga kap strūna* [stoi dziewczyna jak struna] Kb; *tep kap lantų prispaudzi krūcinį* [taka jak deska (kobieta), bez piersi] Rud;
- (e) zjawisk przyrody, np.: *su tais andarokais ajo kap vėjei visos [moterys], ir jeunos, ir sanos* [w tych spódnicach szły jak wiatr wszystkie (kobiety), i młode, i stare] Pvc; *pirma gal, vaikel, ir neskaudėdavo ir tų kojų, aj kap vėjei visi visur* [kiedyś może, dziecinko, i nie bolały te nogi, oj jak wiatr wszyscy wszędzie] Pvc.

Jak wynika z powyższych przykładów, wygląd człowieka jest porównywany do wyżej wymienionych obiektów, to znaczy w jednym przypadku człowiek jest porównywany ze względu na prostą postawę, wysoki wzrost, siłę i szybkość (on jest jak *dąb, drabina, struna, wiatr...*), w innym zaś negatywnie przedstawiane są takie cechy jego ciała jak grubość, otyłość (jak *beczka, bekon, młyn...*), płaskość czy chudość (jak *deska, słamka...*). W przytoczonych porównaniach można dostrzec charakterystyczną dla człowieka spostrzegawczość, kreatywność, asocjacyjne myślenie, które on stosuje przy opisie różnych cech wyglądu (Vosyltė 2014, VII). Większość z przytoczonych porównań ma charakter stały, tradycyjny, jest utrwalona też w innych odmianach gwar aukstoekich (Ragaišienė 2017, 140).

Wygląd może być przedstawiany obrazowo też za pomocą frazeologizmów, jednak w słowniku jest ich mało, np.: *kaulan* „labai“ (*sudžiūvoj buvo kaulan vaikai* Knvl) [na kość „bardzo“ (wyschnięte na kość były dzieci Knvl)], *ciktai kaulai ir skūra* „labai

25 Derywat hybrydalny *bačkynas* jest używany w znaczeniu *beczka*.

26 Rzeczownik *strūna* jest zapożyczeniem z języków słowiańskich (LKŽe). W badanych gwarach jest on używany w znaczeniu *struna*.

liesas“ (*ciktai kaulai buvo i skūra kab grįžo iš konclagerio* Kb) [tylko kości i skóra „bardzo chudy“ (tylko kości były i skóra kiedy wrócił z obozu koncentracyjnego Kb)].

Właściwości ciała człowieka i jego cechy fizyczne często są charakteryzowane za pomocą wyrazów stylistycznie nacechowanych. W taki sposób opisywane są wady lub ułomności człowieka, np.: *bekojis*, -ė [ktoś bez nogi]; *ilgakaklis*, -ė [ten, kto ma długą szyję]; *ilgaregis*, -ė [daleko widzący, dalekowzroczny]; *kuprys*, -ė, *kuprius*, -ė [ten, kto ma garb]; *kušlys*, -ė [ten, kto niedowidzi, ślepowy]; *kvaras*, -a [niezdrowy, chorowity, niedomagający człowiek]; *nebylys*, -ė, *nebylis*, -ė [pozbawiony mowy, niemowa]; *neregys*, -ė [ślepy człowiek]; *raišis*, -ė [kulawy] i in.

W słowniku nie ma przysłów i powiedzonek służących do określenia wyglądu i właściwości fizycznych człowieka.

4. Cechy charakteru i zachowań człowieka

Umieszczone w słowniku cytaty ukazują też sposoby zachowania człowieka zamieszkującego tereny południowej Aukštoty – zarówno dobre cechy charakteru, jak i złe, postrzegane negatywnie w społeczności wiejskiej.

Już na pierwszy rzut oka widać, że w słowniku dominują zdania określające wesołe usposobienie, dobry nastrój i pozytywne nastawienie człowieka, np.: *tep buvom linksmi*, *tep veseli²⁷ buvom* [tacy weseli, tacy weseli byliśmy] Rud; *tađu isimaudom ir parainam visos linksmos* [wtedy kąpiemy się i przychodzimy wszyscy weseli] Zrv; *ir rinkomės [berną]*, *kad būt gražus*, *kad būt smagus* [i wybieraliśmy (kawalera), żeby był ładny, żeby był miły] Kš i in. Wesołe, radosne, miłe usposobienie często kojarzy się ludziom z przeszłością i młodością, np.: *jeunas vyras*, *pac gražumas*, *pac smagumas* [młody mężczyzna, samo piękno, sama przyjemność] Kny; *linksma buvo*, *šokom*, *dar tuos daržalius visokius šokom* [wesoło było, tańczyliśmy, jeszcze te ogródki (tańce) różne tańczyliśmy] Rud; *vaikystė skurdi buvo*, *bet labai linksma* [dzieciństwo biedne było, ale wesołe] Kny i in. Jest to całkiem zrozumiałe, bowiem większa część informatorów to osoby najstarszego pokolenia. Na starość brak im sił, dokuczają choroby, dlatego są oni mniej zadowoleni z życia, np.: *dar kap senatvėj nesmagu*, *nelinksma*, *liūdna* [jak to na starość nieprzyjemnie, niewesoło, smutno] Pnč; *man nereikė tų linksmumų*, *ba sveikatos mažai* [nie trzeba mi tych wesołości, bo zdrowia mało] Mrc; *dabar jokių nematau*, *jokių linksmybių*, *ale ciktais pakutavok²⁸ ir pakutavok* [teraz nie widzę żadnych, żadnych wesołości, tylko bieda i bieda] Zrv i in.

27 Zapożyczenie *veselas*, -a (ros. *весёлый*, brus. *вясёлы*, pol. *wesoły*) w znaczeniu *wesoły* jest używany na całym terenie występowania gwar połuniowoaukštockich (LKŽe).

28 Zapożyczenie *pakutavoti*, -oja, -ojo w badanych gwarach występuje w znaczeniu *męczyć się, cierpieć będzie*. Wyraz ten nie został odnotowany w *Słowniku języka litewskiego* (zob. LKŽe).

Mieszkańcom południowej Aukisztoty radości dostarczają nie rzeczy i przedmioty materialne, ale przyroda, bliscy, stan zdrowia, małe codzienne przyjemności, np.: *vaikai ma tai turtas* [dzieci to dla mnie bogactwo] Mrc; *jeu anūkėlių turiu gal septynis ir vienu proanūkaitį, jeju turu, bagota, vaikelei, bagota* [już mam chyba siedmioro wnucząt i jednego prawnuczka, już mam, bogata, dziecinko, bogata (jestem)] Mst; *pamatau tėvulis, ciek iš džiauksmo, tai aš apsikabysiu, ižbuciuosiu* [zobaczę ojczulka, to z radości, ja go obejmę, pocałuję] Kš; *permiegojei, perbuvai naktelį, tai jau dzeugies* [przespałeś, przebyłeś nockę, to już ciesz się] Mrc; *laimė ir sveikata tai yra brangeuse už viskas* [szczęście, zdrowie to już droższe od wszystkiego] Mrc; *kas man iš tų supuovusių turtų* [co mi z tych ze-psutych bogactw] Pvc. Chociaż zdarzają się smutne chwile, jednak mieszkający w otoczeniu lasów i borów Dzukowie są weseli i szczęśliwi, często się śmieją, np.: *tėvas širsta, o jisai juokes* [ojciec zrzędzi, a on się śmieje] Mrg; *mani kap paėmė juokas, bėgu ir virstu* [jak mnie śmiech weźmie, to biegnę i przewracam się] Kny; *visi pavirto iš juoko* [wszyscy się powywracali ze śmiechu] Mrd i in. Intesywny śmiech często jest określany za pomocą frazeologizmu *gaišti iš juoko* [dosł. zdychać ze śmiechu], np.: *mes gaištam iš juoko nubėgį toleu* [my zdychamy ze śmiechu odbiegszy dalej] Mrg; *sūnus gaišta iš juoko gulėdamas am pečius* [syn zdycha ze śmiechu leżąc na piecu] Mrg i in. Niepohamowany śmiech zaś jest określany za pomocą utrwalonego wyrażenia *nedaturėti iš juoko* [nie posiadać się ze śmiechu], pvz.: *tai jis iš juoko nedaturi* [to on nie posiada się ze śmiechu] Mrc; *mes gulim už kelių metrų ir juokemės, nedaturim iš juoko* [my leżymy cztery metry dalej i śmiejemy się, nie posiadamy się ze śmiechu] Mrg.

Weseli, żwawi i energiczni Dzukowie często są skłonni do niepoważnych zachowań, to znaczy lubią swawolić, żartować, pokpiwać z kogoś, np.: *sėdėjo, jieį tį štukavojo*²⁹, *juokavojo* [siedzieli i tylko prawili żarty, żartowali] Mrc; *dar zaibosi*³⁰ *iš manį, gerai jem zaibycis* [jeszcze pokpiwają ze mnie, dobrze im pokpiwać] Kb; *bernai visap šposino* [chłopcy różnie żartowali] Mrd i in. Prawienie żartów i przygrywek bardzo trafnie zostało ujęte we frazeologizmach *iškrėsti šposą* i *šposus (su)krėsti* [prawić, wyrządzać, robić żarty], np.: *vaikel, iškrėteu ir aš negerų šposų* [dziecko, narobiłam ja i niedobrych żartów] Kš; *suveina bernai ir visokius šposus krace* [zejdą się chłopcy i różne żarty prawią] Pvc; *vėl anas tokius šposus sukrėtė kitam kaimynu* [on znowu pożartował z innym sąsiadem] Dbč i in. Ciągłe żartujący, rozrabiający człowiek jest nazywany *juokdarys* [żartowniś], *šposinykas* [dowcipniś], np.: *juogdarai buvo toki, visokių gi žmonių buvo* [żartownisie byli tacy,

29 Czasowniki *štukavoti*, *-oja*, *-ojo* jest dawnym zapożyczeniem z języka polskiego, por. pol. *sztukować* (LKŽe). W gwarach i pismach dawnych jest on używany w znaczeniu *rozrabiać, żartować, prawić żarty*.

30 Czasownik *zaibycis*, *-osi*, *-ėsi* w znaczeniu *żartować, pokpiwać* został odnotowany tylko na terenie gwar południowoaukisztockich (LKŽe).

różnych ludzi było] Grb; *pas jį buvo du sūnai ir labai toki šposinykai* [on miał dwóch synów i bardzo tacy dowcipnisie] Mrg i in. Należy zauważyć, że dzieci w odróżnieniu od dorosłych mogą być nie tylko wesołe, ale rozhasane, np.: *vienųroz saugoj tokis iždžykis, tokis zajedlas*³¹ *vaikas, ir mislina, ką ca man juos nugųzdius* [pewnego razu taki rozrabiaka, taki nieustrój dzieciak, i myśli, kogo by tu mnie wystraszyć] Mrg; *zbradnus*³² *vaikas baiseuse* [taki rozrabiaka dzieciak] Zrv; *vaikai visokių būdavo zbitkų*³³ *pridaro* [dzieci różne rzeczy wyrabiają] Kb; *vaikai, spakajykites, ba ka(p) paimsiu brūkį* [dzieci, spokój, bo jak wezmę różgę] Kb i in.

Mieszkańcy południowej Auksztoty są nie tylko weseli, ale też silni, odważni, są w stanie pokonać wiele życiowych trudności, np.: *ir sūnai buvo bajevi*³⁴, *ir dukterės buvo bajevo*s [ir synowie byli dzielni, i córki były dzielne] Zrv; *šaurus bernas, jem visur gerai, jis ir iš peklus išoktų* [dzielny chłop, jemu wszędzie dobrze, on nawet z piekła wyskoczyłby] Kb; *jei jeu būc sprauanam*³⁵, *tai būc labai sprauanam, o ne, tai geriau cykam* [jeżeli już być odważnym, to być bardzo odważnym, a nie to lepiej być spokojnym] Kb; *ce buvo toks, nu drąsus vienas bernėkas, kad is raiške nieko nebijojo* [to był taki, no odważny jeden chłopak, że on znaczy się niczego się nie bał] Zrv i in.

Pozytywnie postrzegany jest nie tylko wesoły, ale też spokojny, cichy człowiek. Takie cechy charakteru są charakteryzowane za pomocą przymiotników *ramus, tykus, spakainas* [cichy, niehałaśliwy, spokojny], np.: *pas mus labai ramū(z) žmonės* [u nas ludzie bardzo spokojni] Mrc; *toj moteriškė labai cyki buvo nebagėlė* [ta kobieta była bardzo cicha biedaczka] Kb; *spakaina, tokia neiškalbi [mama]* [spokojna, taka nierozmowna (mama)] Aš i in. W materiale słownikowym zawarta jest informacja o zmianie charakteru człowieka, np.: *pas mus ramūs buvo ankscau visai žmonės, ale kat jau dar genda* [u nas spokojni byli wcześniej ludzie, ale już psują się] Kš i in. Ostatni przykład świadczy też o stosunku mówiącego do zachowań przedstawicieli różnych pokoleń. Należy zauważyć, że cytaty, w których jest mowa o spokojnym sposobie zachowania, nie są zbyt liczne.

Z zamieszczonych w słowniku przykładów wynika, że mieszkańcy południowej Auksztoty posiadają wiele pozytywnych cech charakteru. Są one określane przez semantycznie sobie bliskie przymiotniki *geras, -a, puikus, -i, liuckas, -a*³⁶, *malonus, -i, meilus, -i, lipnus, -i* [dobry, -a, wspaniały, -a, ludzki, -a, przyjemny, -a,

31 Zapożyczenie *zajadlas, -a* jest używane rzadko. Wyraz nie jest notowany w *Słowniku języka litewskiego* (zob. LKŽe).

32 Słowizm *zbradnus, -i* nie występuje w innych gwarach i pismach dawnych (zob. LKŽe).

33 Zapożyczenie *zbitkas* (por. pol. *zbytek*) jest używane w znaczeniu *žart, psota*.

34 Zapożyczenie *bajavas, -a* jest używane w znaczeniu *dzielny, zaradny, mocny*. Chodzi tu o cechy charakteru i właściwości fizyczne.

35 Zapożyczenie *sprauanas, -a* jest używane w znaczeniu *odważny, mocny*.

36 Zapożyczony przymiotnik *liuckas, -a* (por. pol. *ludzki*) jest używany w znaczeniu *ludzki, przyjemny, dobry*.

miły, -a, słodki, -a], np.: *dėdė buvo labai geras* [wujek był bardzo dobry] Kš; *labai geras anūkėlis mano* [bardzo dobry wnuczek mój] Mst; *jis buvo gaspadoraus sūnus ir puikus vyras* [on był synem gopodarza i wspaniałym mężczyzną] Kb; *koki puikūs buvo vyrai* [jacy wspaniali byli mężczyźni] Škl; *tokis žmogus liuckas* [taki człowiek ludzki] Dbn; *koki malonūs žmonės* [jacy mili ludzie] Mrc; *aš toke meili buvau, man ar senas žmogus, ar kas, tai aš visus išmylaunu* [jakaś taka miła byłam, mnie czy stary człowiek, czy kto, to ja do wszystkich z miłością] Kš; *aš toke lipni buvau in visus* [ja taka miła byłam do wszystkich] Kš i in. Dobroć jest uważana za wartość przekazywaną z pokolenia na pokolenie, np.: *aš iš tėvų paveldėju gerumų, paveldėjimų turu* [ja odziedziczyłam dobroć po rodzicach, dziedziczne to mam] Kb.

Z dobrocią bezpośrednio jest związana też zdolność do wyrażania współczucia, czułości, miłosierdzia i cierpliwości, np.: *aš jeutri labai, ir visų žmonių aš škadavoju* [ja bardzo wrażliwa jestem, i wszystkich ludzi ja żałuję] Mrc; *pirma našlas atjeutė* [najpierw wdowom współczuli] Kb; *mano vyras labai buvo kantrus* [mój mąż był bardzo cierpliwy] Mrc; *buvo labai kantrūs žmonės* [byli bardzo cierpliwi ludzie] Mrc i in. Szczególnie podkreślana jest zdolność do ustępstw, wybaczenia i zgadzania się z innymi, np.: *nuolaidus buvo mano vyras ir labai geras* [ustępliwy był mój mąż i bardzo dobry] Kb; *kad nors kas būt suspešį, vieni kiciem buvo nuolaidesni* [żeby to który był skłócony, jedni w stosunku do drugich byli bardziej ustępliwi] Kb; *tal-kaunas³⁷, protingas, mandagus vyras, ji(s) skaitos su žmogum* [mądry, roztropany, grzeczny mężczyzna, liczy się z ludźmi] Kb i in. Miłosierny, serdeczny człowiek jest określany za pomocą frazeologizmu *geros širdies* [dobrego serca], np.: *šitas sūnus geros širdies, labai geras* [ten syn dobrego serca, bardzo dobry] Kb; *biskį pajuokc, [jis] moka užgauc, bet vis ciek geros širdies* [trochę umie zakpić, obrazić, ale wszystko jedno jest dobrego serca] Škl.

Jeszcze jedną pozytywną cechą przypisywaną Dzukowi jest pracowitość, np.: *lietuvei labai darbštūs* [Litwini bardzo pracowici] Kš; *tėvai buvo darbštūs, tvarkingi, nelaidokau tėvulis* [rodzice byli pracowici, porządni, nie łajdaczyli] Kš; *marci labai darbšti i labai graita* [synowa bardzo pracowita i bardzo zwinna] Mrc i in. W otoczeniu lasu mieszkający Dzukowie nieustannie dokądś się spieszą, biegną, dużo pracują, są ruchliwi, np.: *aš visur va bėkte bėkte* [ja wszędzie biegiem biegiem] Mrc; *aš tai bėgau i bėgau, neturėju kadu su vaikais būc* [ja tylko leciałam i leciałam, nie miałam kiedy z dziećmi być] Mrc; *parlaki namo, kųsnį burnon ir vėl darban laki* [przylecisz do domu, kawałek do gęby i znowu do pracy lecisz] Mst; *šitep jinai grybavo, šitep jinai vuogavo, šitokia uvėrna³⁸ buvo* [tak ona po grzyby biegała, po jagody, taka szybka była] Aš i in.

37 Przymiotnik *talkaunas*, -a jest zapożyczeniem z języków słowiańskich. Częściej jest używany przez przedstawicieli najstarszego pokolenia.

38 Przymiotnik *uvėrnas*, -a został odnotowany tylko w południowych gwarach południowoaukstočkih. W znaczeniu *szybki, zawzięty* w gwarach częściej jest używany wyraz *uvėrus*, -i (LKŽe).

Praca jest źródłem utrzymania i prawdziwym przeznaczeniem człowieka, np.: *jei nedarbuisim, tai iš ko mes gyvensim, turim darbuic* [jeżeli nie będziemy pracować, to z czego będziemy żyć, musimy pracować] Mrc; *raike dirpt, be darbo niekas neduoda* [trzeba pracować, bez pracy nikt nic nie daje] Mrc; *jei aš dirbsiu tai turėsiu, o tu kap nedirbi tai gali neturėt* [jeżeli ja będę pracować, to ja będę mieć, a ty jak nie pracujesz, to możesz nie mieć] Mrc; *Dzievas sutvėrė žmogų darbuic, ne gulėc* [Bóg stworzył człowieka do pracy, a nie do leżenia] Drž i in. Nieprzypadkowo napotykamy w słowniku dużo przykładów dotyczących codziennych prac gospodarskich i domowych, różnych sprzętów i maszyn. Słownik pokazuje pracę człowieka od początku wiosny aż do końca zimy, np.: *ir vasarų buvo darbai, ir žiemų buvo darbai* [i wiosną była praca, i zimą była praca] Pnč. Dużo jest tu nazw osób ze względu na zawód albo wykonywane zajęcia - *artojas* [ten, kto orze, obrabia ziemię], *eigulys* [leśnik], *kailidirbys, -ė* [garbarz], *kalvis* [kowal], *krauleidys, -ė* [ten, kto spuszcza krew], *kūlėjas, -a* [ten, kto młóci], *mezgėjas, -a* [ten, kto robi na drutach], *pečnykas* [zdun], *šienapjovys, šienapjūvys* [kosarz], *žuvautojas, -a, žuvininkas* [rybak] i in. Materiał słownikowy ukazuje archaiczne poglądy na pracę - jest ona największą wartością, np.: *jei gaspadorus nedarbuit, tai ir miestas neturėt ko valgyc* [jeżeli gospodarz nie będzie pracować, to i miasto nie będzie miało co jeść] Kb; *mokslo nepriėsi, reikia darbų dirpc* [nauką syt nie będziesz, trzeba prace robić] Knv. Praca kształtuje człowieka, decyduje o jego właściwościach psychicznych i cechach osobowych, np.: *mano brolei ne pijokai, ne ultojei, nuk mažų dzienu prispausci prieg darbų* [moi bracia nie pijący, nie leniuchy, od małych lat ciśnięci byli do pracy] Dbč.

Mieszkańcy południowej Auksztoty wszystkie prace wykonują najczęściej z miłością, chętnie i zrećnie, np.: *aš be darbo nenoru būc* [ja bez pracy nie chcę być] Mrc; *nėra uždarbių, kad būt uždarbei, tai pas mus žmones papratį, nebijo darbo* [nie ma zarobków, żeby były zarobki, to u nas ludzie przyzwyczajeni, nie boją się pracy] Zrv i in. Ale najbardziej lubią zbierać grzyby, jagody, udawać się na polowanie i rybołówstwo, np.: *mano mylimeuses darbas buvo grybavimas* [moją ulubioną pracą było zbierać grzyby] Kb; *mylėjom vuogauc po tuos raistus* [lubiliśmy zbierać jagody na tych bagnach] Mrc; *šitoj dukra tai kab žvėralė ir vuogauc, ir grybaus* [ta córka to jak zwierzaczek i jagody zbierać, i grzyby] Mrc; *vieni grybauna, kici vuogauna, parduoda ir iš to gyvena* [jedni grzyby zbierają, inni jagody, sprzedadzą i z tego żyją] Dbč; *aš uškietėjis medžiotojes buvau* [i ja byłem zawziętym myśliwym] Grb; *ir dziedas buvo medžiotojes, ir tėvas labai medžiotojes buvo, palevoc ajo* [i dziad był myśliwym, i ojciec był bardzo myśliwym, na polowanie chodził] Mrc; *jis ribokas buvo, žuvautojes* [on był rybakiem, rybak] Knv i in. Zapewnie nikt inny nie wie tak dużo o bogactwach przyrody i jej tajemnicach jak mieszkańcy tych terenów - *mūs tai visas gyvenimas miškas* [nasze całe życie to las] Mrc. Nieprzypadkowo w słowniku jest tak dużo nazw różnych grzybów, jagód, ryb, ich wariantów fonetycznych i słowotwórczych, w tym deminutywów, np.: *čipokas, lydeka, lydekaitė*

[szczupak]; *spalgena, spanguolė* [żurawina]; *umėdė, umedė, ūmėdė, umedaitė, umėdukė* [gołąbek]; *žaliuokė, žaliuoklė, žaliuotė* [gąska zielonka] i in. Należy zauważyć, że w słowniku jest najwięcej przykładów dotyczących grzybów, miejsc ich występowania, sposobu przygotowywania na zimę i in. Jak widać z przytoczonych wyżej danych, często ten sam grzyb może mieć kilka nazw, por. też *lepeška, lepeškaitė, voveraitė, voveruška* [peprznik jadalny].

Dużo i chętnie pracujący człowiek jest nazywany *darbinyku* [robotnikiem], np.: *tai va dar kiek kaiman tų verandų, tai vis jo ir jo padaryta, tokis buvo darbinykas* [otóż ile we wsi tych ganków, to wszystko on zrobił, taki był robotnik] Mrc; *jy labai darbujo tebgi, darbinykė buvo moteriškė, darbujo* [ona tak bardzo pracowała, robotnica była kobieta, pracowała] Mrc; *aš buvau ir ne ultojus*³⁹, *darbinykė buvau* [ja nie byłam leniwa, robotnica byłam] Zrv i in. Nieprzypadkowo pracowity człowiek jest porównywany do pszczoły: *kam gi sako: darbšti kap bitė* [czemuż mówią: pracowita jak pszczoła] Pvc; *bitė yra darbštus padaras kab žmogus* [pszczoła jest pracowite stworzenie, jak człowiek] Dbč i in. Codzienna praca jest bardzo ciężka, wymaga dużo siły, zajmuje cały czas, np.: *darbas ir darbas, vienu pagynėjei, kitas ce jau randas* [praca i praca, z jedną się uporasz, już druga się znajdzie] Zrv; *nebuvo nei vienos va laisvos minutės, kad būtai be darbo* [nie było ani jednej wolnej chwili, żeby być bez pracy] Zrv; *aš tai cik darbuosa buvau priremta visas gyvenimas* [ja tylko do pracy byłam ciśnięta przez całe życie] Zrv; *rankoves pasraitok, sijonų paskaišok, ir tada ciktai darbuosa* [rękawy podwiń, spódnicę zakasz, i tylko wtedy pracuj] Rud i in. O dużo i ciężko pracującym człowieku powiedzą, że on pracuje *kaip juodas jautis* [jak czarny wół], *diena naktis dirba* [dzień i noc pracuje], np.: *aš dirbau kap juodas jeucis* [pracowałam jak czarny wół] Mrc; *dirbo ir dirbo, diena nakcis jos dirbo* [pracowały i pracowały, dzień noc one pracowały] Kš i in. O ciężkiej (czasami nawet bezsensownej pracy) jest mowa w przysłowiu: *durnų darbas myli* [durnego praca kocha] Šm; por. też *tai matai, koki mes durni buvom, kiek žmogų užduodam darbo* [widzisz, jacy my głupi byliśmy, ile człowiekowi dajemy pracy] Mrg.

Zamieszczony w słowniku materiał świadczy o jeszcze jednej rzeczy – dużo pracujący człowiek nie tylko jest zamożny, ale ma także dobre relacje z członkami rodziny, jest poządnny, np.: *ką žmogus buvo darbingas, darbštus ir meilus savo šeimai, savo vaikam, tai neblogeuse gyveno ir pirmu* [jeżeli człowiek mógł pracować, był pracowity i miły dla swojej rodziny, swoich dzieci, to nieźle żyli i kiedyś] Mrc; *o kokis buvo tėvas darbštus, tvarkingas, švarus* [a jakiż był ojciec pracowity, porządnny, schludny] Škl; *labai skirtingas buvo žmonių gyvenimas, vieni labai gražai gyveno, kuriej darbštūs žmonės* [bardzo różne mieli ludzie życie, jedni bardzo ładnie żyli, którzy byli pracowici] Mrc i in. Praca dla mieszkańców południowej Aukstoty jest

39 Zapożyczenie *ultojus* (por. brus. *зультай*, pol. *hultaj*) jest używane na całym terenie występowania gwar południowoaukstočkih w znaczeniu *leń, nicpoń, darmozjad* (LKŽe).

wartością, która zapewnia dobre życie i stoi na straży relacji rodzinnych (por. Rutkowska, Smetona, Smetonienė 2017, 163–165). O tym, że praca jest bardzo ważna dla człowieka, świadczą też liczne derywaty od podstawy *darb-*, np.: *darbadienis* [normowany dzień pracy w kołchozie (do 1966 roku)], *darbelis* [mała praca], *darbymetė* [czas, kiedy jest najwięcej pracy], *darbingas, -a* [zdolny do pracy], *darbinykas, -ė* [pracownik], *darbovietė* [miejsce pracy].

Jednak człowiek nie zawsze ma chęć do pracy lub innej działalności, np.: *jis cingėjo dirpt, tas jeu žmogus* [on lenił się pracować, ten już człowiek] Mrc; *cingėjau aic mokycis* [nie chciałam uczyć się] Mrc i in. Unikający pracy, leniwi ludzie nazywani są *tinginiai* [leniami], *ultojois* [hultajami], np.: *jis buvo labai cinginys, labai darbuic cingėjo* [on był bardzo leniwy, bardzo lenił się pracować] Mrd; *o kų cinginys, tai cinginys* [jak leń, to leń] Mrc; *ultojei turėj aic dirpt, cingi necingi* [hultaje musieli iść pracować, lenisz się czy nie] Rud i in. Skłonność do lenistwa czasami przysługuje całej rodzinie, np.: *jo dukterys buvo cinginės, ir prauscis cingėjo, ir tokios nuskurj vaikščioj* [jego córki były leniwe, i myć się leniły, i takie oberwane chodziły] Mrd; *buvo labai cinginių šeima* [była bardzo leniwa rodzina] Mrd i in. Materiał słownikowy ujawnia też różny stosunek do pracy przedstawicieli różnych pokoleń. Osoby najstarszego pokolenia są bardziej pracowite niż ludzie młodzi, np.: *dar jaunimas, taigi jiej visi prie tinginio* [jeszcze młodzież, toż oni wszyscy leniwi] Mrc; *dabar toki jeuni, kap jiej nedzirba, kap jiej cingi* [jeszcze tacy młodzi, jak oni nie pracują, jak oni lenią się] Mrc; *jeuni cingi darbuic, tai jiej daugeu rėke, kad negerai* [młodzi lenią się pracować, to oni więcej krzyczą, że niedobrze] Aš i in.

Leniwi ludzie mają i więcej negatywnych cech charakteru – często są skłonni do kradzieży i (lub) nadużywania alkoholu, np.: *is iš vagimo ir gyvena* [on z kradzieży i żyje] Pvč; *gerc myli, ale dirpt cingi* [pić lubi, ale pracować leni się] Dbč; *dabar taigi šiciej visi ultojei darbo neieško, bet ciktai taip va banditauna, plėšikauna* [teraz wszyscy ci hultaje pracy nie szukają, ale tylko tak bandytyzm, rozbój] Mrc i in. Alkoholizm, podobnie jak i lenistwo, jest dużym problemem, np.: *vyrai be gėrimo negali bŭc, turi bŭc ižgėrj ir gana* [(mężczyźni) bez picia nie mogą być, muszą wypić i już] Jsk; *mano vienas sūnus labai myli gerc* [mój jeden syn bardzo lubi wypić] Mrc i in. W słowniku występują zdania, z których wynika, że pijaków na wsi jest coraz więcej, np.: *pirma nebuvo tokio gėrimo, neturėj žmones už kų gert* [wcześniej nie było takiego picia, nie mieli ludzie za co pić] Grb; *dabar smarkei jeu gere jeu žmonės, neturi an duonos, o pragere* [teraz bardzo piją ludzie, nie mają na chleb, a przepijają] Mrc; *pameluoje, kat negėrė, dar kab gėrė* [kłamią, że nie pili, jeszcze jak pili] Jsk i in. Piją nie tylko mężczyźni, ale też kobiety, np.: *vyrai cig gere ir keikes lakiodami* [mężczyźni tylko pili i wyzywali latając] Jsk; *įvairių moteriškių yra, kitos gere* [różne kobiety są, inne i piją] Dbč; *[moteriškė] kap ragana plaukais apkritus, lakioje kap kalė girta* [(kobieta) jak wiedźma włosami obrośnięta, biega jak suka pijana] Mrc i in.

Materiał słownikowy świadczy o tym, że żyjący na łonie przyrody człowiek może mieć też cechy negatywne – może być zły, mściwy i zazdrosny, np.: *is tai piktas buvo tas žmogus* [on to był zły ten człowiek] Pvč; *šoko jeu mušcis, jeu tokis piktas* [skoczył do bójk, już taki zły] Jsk; *mano vyras širdingas kab degtukas* [mój mąż zapalczywy jak zapalek] Aš; *jis širdingas kap velnes, nesaka nieko pasakyc* [on zapalczywy jak diabeł, nie można nic powiedzieć] Kb; *jis ne tokis kerštingas, ne tokis piktybinis kap tėvas* [on nie taki mściwy, nie taki zły jak ojciec] Mrc; *keršinga pastaikė boba* [mściwa trafiła się baba] Mnč; *pavydlus kaimynas buvo* [zazdrosny sąsiad był] Kb; *katris pavydus, to ir akys kenke* [kto zazdrosny, tego i oczy szkodzą] Knv; *vokečiai žuresni buvo, vokečiai žeurūs buvo* [Niemcy to już okrutniejsi byli, Niemcy okrutni byli] Kpn i in. Z cytatów wynika, że Dzukowie rzadko bywają okrutni, tzn. źli i bezwzględni, np.: *ciej lietuvei kap pazgavo, tai jem an nugaros išpvovė kryžių* [oni Litwinów jak złapali, to im na plecach wycięli krzyż] Grb. Okrucieństwo przysługuje raczej przedstawicielom innych narodowości, np.: *vokėčiai žuresni buvo, vokėčiai žeurūs buvo* [Niemcy okrutniejsi byli, Niemcy okrutni byli] Kpn; *[vokiečiai] buvo žeurūs, kat tvarkingi, tvarkingi, ne rusai* [(Niemcy) byli okrutni, ale porządni, porządni, to nie Rosjanie] Pvč i in. Występują też zdania, w których jest mowa o tym, że Litwini są gorsi od osób innych narodowości, np.: *lietuvei blogesni buvo kap rusai* [Litwini byli gorsi niż Rosjanie] Mrc.

Zły, niegodny, wstrętny człowiek jest określany jako *šėtonas* [szatan], *velnis* [diabeł], *gyvatė* [żmija], *rupūžė* [ropucha], *kolera* [cholera], np.: *tokis senas bernas gyvena, žeurus šėtonas* [taki stary kawaler żyje, okrutny szatan] Knv; *katris žmogus negera, tvarkingas, tai ir geras, o katris gera, nestvarko, neklauso, tai tas velnes* [człowiek, który nie pije, porządny, to ten dobry, a który pije, nieporządny, nieposłuszny, to ten diabeł] Kš; *kaiminka toke buvo gyvatė, tai an galo susipykom* [sąsiadka była taką żmiją, że w końcu pogniewałyśmy się] Dbn; *žmonis kankino, mičino, Sibiriun vežė gyvatės* [ludzi męczyli, torturowali, na Syberię wieźli, żmije] Žr; *buvo drevė, tai rupūžės vaikai išdegino vidurį* [była dziupla, to te wstrętne dzieci (dosł. dzieci ropuchy) wypaliły środek] Knv; *o tu kolera, laidoke, tai sakau gi kap ne visas svietas* [a ty cholera, łajdaczka, to mówię, jak nie cały świat] Mrc. Złego, nieprzyzwoitego człowieka nie zmienisz – jakim się urodził, takim i umrze, np.: *šuva gimė, šunim ir bus* [psem się urodził, psem i zostanie] Mrc. O człowieku, który jest niewiele wart, jest nicponiem, powie się, że w niego i piorun nie uderza – *tų perkūnas vaikel muša, katris vortas žmogus, o jei katris negadnas, to perkūnas nepristoje* [w tego piorun, dziecinko, bije, który jest wartościowy, o który niegodny, to piorun go nie rusza] Kš.

Jak wiadomo, stereotypowo Dzukowie są bardzo serdeczni, mogą oddać innemu nie tylko to, czego mają w nadmiarze lub czego nie potrzebują, lecz też podzielić się tym, co jest dla nich niezbędne lub nawet czego im brakuje. Ale czasami mogą być skąpi, np.: *iš jo nagų nieko neišlupsi, vajei kokis skūpus jisai* [od niego nic nie

dostaniesz, taki on skąpy] Kb; *duos ciek, kiek raikė, daugeu nigdi nedadės, skūpokas dziedas* [da tyle, ile trzeba, więcej nigdy nie doda, skąpawy dziad] Kb i in. Zamiast przymiotnika *šykštus* [skąpy] na określenie nadmiernie oszczędnego człowieka jest używany sławizm *skūpas* i *skūpus*, por. też *is žmogus geras buvo, cik labai šeimai skūpas* [i człowiek był dobry, tylko bardzo skąpy dla rodziny] Kb; *tokis buvo skūpus kunigas* [taki był skąpy ksiądz] Kb i in.

Jak wynika z przeprowadzonych badań, zasobny w cytaty słownik gwarowy ukazuje nie tylko podstawowe cechy charakteru i zachowań człowieka, ale przedstawia też poglądy kilku pokoleń na człowieka. Zdania zawarte w dokumentacjach wyrazów ukazują cechy stereotypowe mieszkańca południowej Aukštoty (wesoły, żwawy, pracowity...) i jednocześnie nowe (leniwy, pijak, złodziej...). Zmiany zachodzące w charakterze i zachowaniach człowieka uwidaczniają się poprzez zestawienie cech archaicznych i zaistniałych współcześnie.

5. Stosunki społeczne

W słowniku można znaleźć informację dotyczącą samoświadomości człowieka, stosunków społecznych, zapotrzebowań duchowych i in. Człowiek, utrzymując relacje z innymi ludźmi, ocenia je i analizuje, wypowiada się też o sobie.

Mieszkający w otoczeniu lasów i borów litewskich człowiek przede wszystkim uważa siebie za Litwina, np.: *mes visi lietuvei – ir dziedai, ir dziedulis, ir bobutė, visi lietuvei* [my wszyscy Litwini – i dziady, i dziadek, i babcia, wszyscy Litwini] Mrc; *mes visi lietuvei buvom* [my wszyscy byliśmy Litwini] Mrd; *mūs kaimas grynas lietuviškas, nei vieno gudo nebuvo* [nasza wieś cała litewska, ani jednego Białorusina nie było] Mrc. Najczęściej jest to specjalnie podkreślane wówczas, kiedy chodzi o poczucie tożsamościowe, stosunki z osobami innej narodowości, np.: *aš ne gudas, lietuvys* [ja nie Białorusin, Litwin] Dbč; *kas tu asi, ar lietuvė, ar lenkė* [kto ty jesteś, czy Litwinka, czy Polka] Rud; *nekenė vokėčių lietuvės mergos* [nie lubiły Niemców Litwinki dziewczyny] Zrv; *ir už lenkų buvo menkas gyvenimas lietuvem* [i za Polakiem było życie kiepskie dla Litwinów] Knvl. Jednak podczas rozmowy o pochodzących z innych terenów Litwinach, mieszkańcy południowej Aukštoty określają siebie jako Dzuków, którzy używają języka dzukijskiego (gwary), np.: *tį lietuvei, o mes tai dzūkai* [tam Litwini, a my Dzukowie] Dbč; *tu dzūkė, o ne lietuvė, šnekėk dzūkiškai* [ty jesteś Dzukijka, nie Litwinka, mów po dzukijsku] Knv; *dzūkai vis ciek skires kalbu kap jau aukštaičiai, žemaičiai* [Dzukowie jednak różnią się ze względu na język od Aukštajczyków, Żmudzinów] Dbč; *net aš jem stukc, sakau, dzūkuok* [jak ja im walnę, mówię, rozmawiaj po dzukijsku] Mrc. Co prawda, gwara dzukijska jest ładna dla jednych, a dla innych – jest to język prosty, którym posługują się osoby niewykształcone, np.: *nat jis pagyrė mani, sako koke jūz graži šneka dzūkiška* [nawet on mnie pochwalił, mówi, jaka wasza ładna gwara dzukijska]

Mrc; *pas mus prastai kalba – dzūkiškai* [u nas po prostu mówią – po dzukijsku] Mrc; *prastesni ir nemokyti žmonys tai daugeu dzūkuoje, o jeū kur kiek isilavinį, tai jeū lietuviškuoje* [prosi i niewykształceni ludzie to w większości dzukują, a jeśli już trochę uczone, to już z litewska (mówi)] Mrc.

Podstawową cechą człowieka, wyróżniającą go spośród innych istot żywych, jest zdolność do myślenia i mówienia, np.: *ar žmogus kartais būna kokis beprotis, ar gyvūlys* [i człowiek bywa czasami głupawy, i zwierzę] Knv; *kur tas gyvūlys kalbės, cik žmogus kalba* [gdzież by zwierzę mówiło, tylko człowiek mówi] Pvč; *katris negirtas, tai protų turi, tai atsargų turi žmogus* [kto nie pijany, to rozum ma, to ostrożny człowiek] Kš; *žmonys suprato, ką daryc iš senų senovės* [ludzie zrozumieli, co trzeba robić już z bardzo dawnych czasów] Knv i in. W przysłowiu – *turi galvų, turėk ir protų* [masz głowę, miej i rozum] Dbč – jest mowa o tym, że człowiek powinien kierować się rozumem. Zakłada się, że nie wszyscy jednakowo dobrze potrafią myśleć, są też ludzie dziwaczni i śmieszni, np.: *buvo tokis biškį čiudnesnis tas žmogus* [był taki trochę dziwaczny ten człowiek] Mrc; *kaimynai biskį čiudnesni kap kici, nušneka* [sąsiedzi trochę dziwniejsi niż inni, zagadują się] Mst. Ograniczony, słabego rozumu człowiek jest określany jako *durnas* [durny], *kvailas* [głupi], np.: *būna apsigima durnas, visokių buvo* [bywa urodzi się durny, różnych było] Pnč; *geri buvo tėvai, ale kvaili* [rodzice byli dobrzy, ale głupi] Knv. W słowniku często występuje zapożyczenie *durnas*, -a [durny, -a] i jego derywaty *durnelis*, -ė, *durnius*, -ė, *durnokas*, -a [głupiec, głupawy]; por. też *durnavotas*, -a [głupawy, przygłupi].

Mieszkaniec południowej Aukstoty myśli o swoim życiu, mówi o zanikaniu wsi i wymieraniu jej mieszkańców, np.: *per vienas duris inej, per kitas išej tas gyvenimas, o ką tu pripažinai* [przez jedne drzwi wchodzisz, przez drugie wychodzisz, to życie, a co ty myślisz] Mrc; *tokis gyvenimas ce, vieni gema, kici miršta* [takie tu życie, jedni rodzą się, inni umierają] Zrv; *beiges jeū žmonės visi, senų mažai yra* [kończą się już wszyscy ludzie, starych mało] Mrc; *jeū žmonių sumažėjo, žmonės jeū išnyko* [już mniej ludzi, ludzie wymierają] Zrv; *an viso kaimo pas mus du žmonės jaunesni* [na całą wieś tylko dwoje młodszych] Kb i in. Śmierć jest traktowana jako rzecz nieunikniona, ludzie podchodzą do tego filozoficznie, np.: *mirtis nematoma, cik jy vienodai visus lygina* [śmierć jest niewidzialna, ona wszystkich jednakowo traktuje] Žr; *jei gimei, tai ir mirsi* [jeżeli się urodziłeś, to i umrzesz] Mst; *kap muse krisk, nenorėk nieko* [jak mucha padnij, nie chciej niczego] Pvč i in. Człowiek nie powinien bać się śmierci, mimo że nie wie, co go czeka, np.: *ko tos smercies⁴⁰ bijoc, vaikeli* [Śmierci nie ma co się bać, chociaż niewiadomo, co nas po niej czeka] Kš; *kat cik nereikt ilgai kankycis, o mirc nebijeū* [żeby tylko nie trzeba było długo się męczyć, a umierać nie boję się] Mst; *mes nežinom, kap*

40 Zapożyczenie *smertis* (por. brus. *смерць*) w południowych gwarach południowoaukstočkih jest używane w dwu znaczeniach – *śmierć* i przenośnie, *kostucha*.

tį bus po smercio, tį mumi gerai bus ar blogai [my nie wiemy, co będzie po śmierci, czy nam dobrze będzie, czy źle] Mst i in. O zbliżającej się śmierci obrazowo mówi się we frazeologizmie *prie galo liepto* [sytuacja bez wyjścia, dosł. przy końcu mostka], np.: *jeu dar prie galo liepto, cik mirc* [sytuacja bez wyjścia, tylko umierać] Pvč i in; por. też frazeologizmy użyte w tym samym znaczeniu, np.: *prie galų* [przy końcu], np.: *gal jeu dar prie galų priaina, kad jeu negaliu vaikščiot, dar vis šliaužioju kiek* [jeżeli już przy końcu jesteś, że już nie możesz chodzić, jeszcze trochę jednak pełzam] Zrv. Jedna z przyczyn śmierci – starość i choroby, np.: *viena dusina vieny žmogų liga, kita dusina kitų žmogų liga* [jedna choroba dusi jednego człowieka] Kb; *tadu susirgo ir numirė, niekas tį negydė* [wtedy zachorował i zmarł, toż nikt go nie leczył] Pvč; *jis su plaučeis mirė, beigėsi plaučiai ir mirė jisai* [on zmarł na płuca, skończyły się płuca i zmarł on] Mrc i in. Życie człowieka jest kruche i chwilowe, zależne od przypadkowych wydarzeń, nieszczęśliwych wypadków i niesprzyjających okoliczności, np.: *neišklausė žmogaus ar tu kaltas, ar nekaltas, šauna* [nie wysłuchali człowieka, czy ty winien, czy nie winien, zastrzelili] Knv; *kiek išaudė žmonių, vieni kitus* [ilu zastrzelili ludzi, jedni drugich] Knv; *toj (gyvatė) ruda, nat su šerscu tuoj, jei toj inkųs, tai viskas, po žmogi* [ta (żmija) ruda, nawet z sierścią tą, jeżeli zaraz ukąsi, to wszystko, po człowieku] Kš; *vienų žmogų tai užmušė arklys* [jednego człowieka to zabił koń] Kb; (*žmonės*) *tai patys numiršta, tai papjeuna daktarai* [(ludzie) to sami umierają, to lekarze zakroją] Rud i in. Człowiek rozumie swoją błahość i tymczasowość, np.: *cik kad Dievas nor laikytų, šituos katriej jeuni dar, katriej dar gali [dirbti]* [żeby tylko Bóg utrzymał tych, którzy jeszcze młodzi, którzy mogą (pracować)] Zrv; *aš gal nevorta pas Dievulį, nor ir meldžiuos* [ja może mało warta u Boga, choć się modlę] Kš i in. Śmierć jest rozumiana jak koniec życia człowieka, jego egzystencji, np.: *nu poterai nu neteisingi, kab dangun, tep ir an žamės, jeu numirai ir numirai, supuvei ir viskas* [no pacierz to nieprawidłowy, jak w niebie, tak i na ziemi, jeżeli zmarłeś, to i zmarłeś, zgniłeś i wszystko] Mrc; *aš išeisiu jeu tuoj iš čė, o mano vaikai nei nepareis* [ja już wkrótce stąd odejdę, a moje dzieci nawet nie przyjdą] Mrc i in.

Straszniejsza od śmierci jest tylko samotność, np.: *tas laimingas, kuris pirmas numiršta* [ten szczęśliwy, który pierwszy umiera] Mrc; *gereu jeunam numirc, negu gyvenc vienai* [lepiej młodej umrzeć, niż żyć samotnie] Mrc; *senatvėn yra blogėuse vienatvė* [dla starych najgorsza jest starość] Mst; *vieno žmogaus argi gyvenimas* [czyż to życie, kiedy jesteś samotny] Mrc i in. Człowiek jest istotą społeczną, która musi obcować nie tylko z członkami rodziny, ale też z sąsiadami, np.: *labai giedojo gražei suvėjį kaimynai* [bardzo pięknie śpiewali sąsiedzi zgromadzeni razem] Mrd; *[gimusį vaiką] lankė savi ir kaimynai, katriej netolimi* [(urodzone dziecko) odwiedzali swoi i sąsiedzi, którzy mieszkali nieopodal] Jsk i in. Słownik obfituje w materiały, z których wynika, że dla mieszkańców tych terenów bardzo ważne są kontakty z innymi ludźmi, utrzymywanie relacji społecznych, np.: *ce tai*

žmogu negerai, kap cik vienos kalbos moki [to ci człowieku niedobrze, kiedy tylko jeden język znasz] Mst; *daugeu kad būt kalbos, daugeu kad su žmonėmi (pasikalbėti)* [więcej żeby było rozmów, żeby więcej z ludźmi (porozmawiać)] Mrc i in.

Bardzo pozytywnie jest postrzegana duża rodzina, która niesie radość i której okazuje się wsparcie i pomoc, np.: *ce visa meilė kab gema vaikas* [to cała miłość jak rodzi się dziecko] Mrc; *kap šaima yra tai, tai vizgi ir prižiūrome (senus tėvus) vaikai, tai anūkai, tai proanūkei koki* [jako że to rodzina, więc i dbamy (o starych rodziców) dzieci, to wnukowie, to prawnukowie jacyś] Kš; *aš marces myliu dar gerai kap sūnus, dzie, nu kad man marcos geros* [ja synowe kocham bardziej niż synów, bo moje synowe dobre] Pvc. O rodzinie mówi się, używając przysłów, porównań i frazeologizmów. W przysłowiaach jest zawarta mądrość ludowa, z której wynika, że pełna rodzina to taka, w której wychowuje się więcej niż jedno dziecko, np.: *neduok Dzieve turėc vienus marškinius ar vienu vaikų* [nie daj Boże mieć jedną koszulę i jedno dziecko] Žr; *senų pasakytą, ar su vienu akiu žmogu gerai gyvenc, tai sako – ar vienas vaikas, ar vieni marškinei* [starzy mówili, że z jednym okiem żyć nie jest łatwo – co jedno dziecko, to jedna koszula] Mrc.

Na podstawie cytatów można wnioskować o preferowanych relacjach w rodzinie, które są wzmacniane poprzez wspólny stół i wspólny byt. Najwięcej jest zdań dotyczących stosunków pomiędzy kobietą i mężczyzną, np.: *tadu jei mylėjai, širdin meilį turėjai, o galvon protų, ir gyvenai* [wtedy, jeżeli kochałeś, miałeś w sercu miłość, a w głowie rozum, to i żyłeś] Mst; *kap geras vyras, tai Dievuliau gyvenimas, o jei kokis, tai pragaras* [jeżeli dobry mąż, to Boże, co za życie, a jeżeli jakiś (zły), to piekło] Mrc; *aš visai atrodo ir neturu vyro, man jis šaltas ir viskas* [ja prawie i nie mam męża, on dla mnie zimny i już] Pvc. Stosunki między kobietą i mężczyzną bardzo trafnie określa niejednokrotnie w słowniku notowane przysłowie *vyras yra šiaudinis, vaikas – auksinis* [mąż jest słomiany, a dziecko – złote], np.: *senų pasakytą vaikeliai, sako vyras šaudzinis, vaikas auksinis* [starzy mówili, dziecinko, swój mąż słomiany, dziecko złote] Mrc; *vyras šaudzinis, o vaikas auksinis, bet šaudas vis ciek limpa gerai kap auksas* [mąż słomiany, a dziecko złote, ale słoma jednak lepiej się przykleja niż złoto] Mrc. Materiał słownikowy w większości przypadków ukazuje archaiczne relacje pomiędzy mężczyzną i kobietą, teściami i synową, teściami i zięciem, np.: *aina vyras pirma, žmona paskeu* [idzie mąż pierwszy, a żona za nim] Aš; *ima ne mergų, bet pasogų, pripranta ir gyvena, ir nebuvo skyrybų* [bierze nie dziewczynę, a posag, przyzwyczajają się i żyje, i nie było rozwodów] Pvc; *mano anyta negera buvo, ir sūnaus nemylėjo, ir manį nemylėj, ir mūs vaikų nemylėj* [moja teściowa niedobra była, i syna nie kochała, i mnie nie kochała, i naszych dzieci nie kochała] Kb; *nesucikimų buvo daug anytų su marciom* [niezgody było dużo pomiędzy teściową a synową] Pnc; *nu argi tau šitas uošvis pasakis, kat tu kap mano vaikas, sūnus, vis ciek svetimas* [alboż ten teść ci powie, że ty jesteś dla mnie jak dziecko, syn, wszystko jedno obcy] Rud; *marci ne savo vaikas, vis ciek ne savo vaikas* [syno-

wa to nie swoje dziecko, wszystko jedno nie swoje dziecko] Kb i in. Skomplikowane relacje w rodzinie ukazują przysłowia i frazeologizmy, np.: *dzienų su pagaleis, o nakciu po kailineis* [w dzień z kijem, a w nocy pod kożuchem] Mrc; *tai jeu toki žmonių patarlė, ir pas mus sako tep – anyta velnio pramanyta* [to już takie ludowe przysłowie, i my mówimy tak – synowa przez diabła stworzona] Kš; *anyta velnio manyta, o šašurėlis neprakalbamas* [synowa od diabła, a teść nierozmowny] Kb; *su savo vaiku pakalbi, o martukė neslaidze kalbon* (nesutinka bendrauti) [ze swoim dzieckiem porozmawiasz, a synowa nie wdaje się w rozmowy (nie chce rozmawiać)] Kb i in. Rodzina jednak ma wielką wartość, dlatego negatywnie są postrzegane rozwody, np.: *geras negeras* [vyras], *ale raikė gyvenc, ba kat apšivedei ir būk jeu* [dobry czy niedobry (mąż), ale trzeba żyć, bo jak już wyszłaś zamąż, to i bądź] Mrc.

Materiał słownikowy ukazuje, że Dzukowie czerpią siły z wiary, np.: *ainu kas nedėle bažnyčion, meldžiuos ir namo, ir manį Dievulis nepamiršta* [idę co niedzielę do kościoła, modlę się i do domu, i mnie Bóg nie zapomina] Žr; *kap aš Džievulio nepamirštu, tai ir manį Dievulis nepamiršta* [jak ja Boga nie zapominam, to i Bóg mnie nie zapomina] Žr; *valdze mus skraudze, cig Dievas vienas pagaili* [władza nas krzywdzi, tylko Bóg pożałuje] Dbč i in. Dzukowie są katolikami, często uczęszczają do kościoła i modlą się, np.: *mes lietuvei tai katalikai, o žydai tai ne* [my Litwini to katolicy, a Żydzi nie] Mrc; *aš buvau visas laikas mėgėjes bažnyčion aic* [lubiłem cały czas do kościoła chodzić] Kb; *visas sodžius bažnyčion aina* [cały dom do kościoła idzie] Pvč; *visa šeima suklaupe melscis* [cała rodzina przykłęka modlić się] Knv i in. Bóg jest wszechmogący, nie tylko błogosławiący człowieka w jego życiu, ale też skazujący go na próby, karzący za niewłaściwe zachowanie, np.: *visus Dzievas penėjo, visiem buvo gana* [wszystkich Bóg karmił, wszystkim starczyło] Zrv; *kuo toleu, tuo daugeu Dzievas pakutų⁴¹ duoda* [im dalej, tym większą karę Bóg wymierza] Mrc; *Dievas pakorojo jį* [Bóg go ukarał] Dbč; *tai jei ir tį Dzievas jeu jo griekų ras, tai jį tadu peklon* [jeżeli Bóg już jego grzechy znajdzie, to wtedy go do piekła] Mst i in. Życie człowieka, stosunki z innymi ludźmi zależą nie tylko od Boga, ale też od przeznaczenia np.: *vienam žmogu davė Dievas ilgų amžių, o kitam trumpų amžių* [jednemu człowiekowi dał Bóg długi wiek, a innemu krótki] Mrc; *nelygus gimimas, nelygus i mirimas* [nierówne urodzenie, nierówna i śmierć] Mrc; *gal jem taip skirta, gal tokis jo likimas, toke mirtis* [może mu tak sądzone, może taki jego los, taka śmierć] Kš; *pirma tep nesiskyrė, pirma dar Dievo bijojo* [kiedyś tak się nie rozwodzili, kiedyś jeszcze Boga się bali] Jsk i in. W przysłowiaach zawarte jest przekonanie, że losu zmienić nie można, np.: *jei Dievo neskirta, tai ir perkūnas netrenks* [jeżeli Bóg nie wymierzy, to piorun nie uderzy] Mrc; *ar ce Dievo skirta, ar ce velnio spirta* [czy to od Boga przeznaczenie, czy od diabła kopnięcie] Mrc.

41 Zapożyczenie *pakuta* jest używane w znaczeniu *nędza, bieda*. Wyrazu tego nie notuje *Słownik języka litewskiego* (żr. LKŽe).

Dzukunft nie mniej niż w Boga wierzą w zabobony, dawne gusła i zamowy, np.: *užkalbėjimas, vaikel, tikrai tikiu, kad yra* [w zamowy, dziecko, na prawdę wierzę, że są] Kš. Zamowy mają dwa cele – mogą wyleczyć albo zaszkodzić. Zamawiacze, jeszcze nazywani *šaptūnais* [szeptunami], mogą wyleczyć od ukąszenia żmii, uchronić przed wilkiem, ulżyć przy przełknięciu, róży, bólu zębów, zwichnięciu nogi i in., np.: *toki buvo šaptūnai, nuog rožių kalbėjo, nuog gyvatių kalbėjo* [tacy byli szeptuni, od róży zamawiali, od żmiji zamawiali] Grb; *mano tėvas kalbėj nuo dantų, gyvatė jei inkando* [mój ojciec zamawiał od bólu zębów, od żmiji, jeżeli ukąsiła] Kb; *senis buvo, Praciska vadzino, tai jis zinojo uskalbėjimų nuo gyvatės ir vilkų* [starzec był, nazywali Pranciska, to on znał zamowy od gadziny i wilka] Aš; *ižgūscį tai dar uškalbu, nug rožės uškalbu* [przełknięcie to jeszcze zamawiam, od róży zamawiam] Kš; *kojų isisuka ar mikstera, tai miksius darydavo ir uškalbėdavo* [nogę wykręci czy wywichnie i specjalną nitkę robili i zamawiali] Kb i in. Wierzą, że zamawiacze mogą bardziej pomóc niż lekarze, np.: *niekas nepamačino*⁴², *kap mes vadinam, šaptūnai uškalbėjo* [nic nie pomagało, jak my mówimy, szeptuni zamówili] Mrc; *ir tiktai žmogus uškalbėjis pataisė mani* [i tylko człowiek zamówił, a poprawiło się mnie] Mrc; *mes daktarai to nepadarom, ką kalbėtojei padaro* [my lekarze tego nie robimy, co zamawiacze robią] Knv i in. Należy zauważyć, że nie wszyscy ludzie wierzą w zamawiaczy – jedni wracają do zdrowia tylko z ich pomocą, a inni ich działalność potępiają, np.: *randas tokis sopulys, parausta kūnas, ir nepraaina, kol neuškalbėsi* [zaczyna się taki ból, czerwieni się całe ciało, i nie przechodzi, dopóki nie zamówisz] Knv; *kat jį šaut pirmas perkūnas, kas kalba [nuo rožės]* [żeby go pierwszy grzmot trzasnął, kto zamawia (od róży)] Knv i in.

Zamawiacze mogą nie tylko pomóc, ale też zaszkodzić. W słowniku występuje niemało przykładów, które świadczą o zaczarowanych przez nich ludziach i zwierzętach, np.: *senoviškų čėšų atsimenu, šaptūnai, čeraunyka*⁴³ *tai padarydavo [bėdy]* [dawne czasy pamiętam, szeptuni, czarownicy to dużo złego robili] Mrc; *kab gena karves palei jo namų, jisai cig žūro ir tokes maldeles kalba ir acimdzinėje [pieną]* [jak tylko pędzą krowy koło jego domu, on tylko patrzy i takie modlitewki odmawia i odbiera (mleko)] Kb; *Kabeliuose buvo toke moteriškė kap ragana, tai jį sako ir uščeravoc*⁴⁴ *arklius mokėjo* [w Kabialach była taka kobieta jak czarownica, to ona, mówi, i koni zaczarować mogła] Kb i in. Jak wynika z materiałów słownikowych, zamawiacze, szeptuni mogą posiadać też złe moce, przysługujące czarownikom – nieprzypadkowo są oni porównywani do czarowników i wiedźm.

42 Tzn. nie pomogło, nie poskutkowało.

43 Zapożyczenie *čeraunykas*, -ė (por. pol. czarownik, brus. чараўнік) jest używane na terenie gwar południowoaukstočkih w znaczeniu czarownik.

44 Zaczarować.

Dzukunft wiegą teź w uroki – człowiek lub zwierzę urzeczony przez złego człowieka może umrzeć, stać się niespokojny itp. Oddziaływania źle życzącego człowieka są określane za pomocą frazeologizmu *akių boti* [bać się oczu] i *akių paboti* [oczu podbać], np.: *vaikai boje akių, gal ir keulės* [dzieci boją się oczu, może i świnie] Mrc; *labai širdžį skauda kap akių paboje* [bardzo serce boli, kiedy oczy podziałają] Kb; *mama kap melžė, karvė prost sienom aina, akių pabojo* [mama jak doła, krowa prosto na ściany idzie, oczu podbała] Kb i in. W słowniku można napotkać porady, jak należy uchronić się od wpływu złych oczu lub wyleczyć z uroku, np.: *raike kvartūkas⁴⁵ nešoc, tai vaikas jeu neboje akių* [trzeba fartuch nosić, to dziecko już oczu się nie boi] Pvč; *teliukas ar kas, arba karvė paboje akių, tai raike, vaikeli, sijono padalkais apšluoscyc jem akytės, ir tadu atsibūna teisingai* [cielak czy kto, albo krowa jak oczu podba, to trzeba, dziecko, podołkiem spódnicy otrzeć mu oczy, i wtedy stanie się normalny] Kš i in.

Słownik ukazuje bardzo tolerancyjną społeczność, dla której największą wartością jest człowiek. Kryterium oceny człowieka jest zawarte w jednym zdaniu – *žmogus blogo nedaro žmogu, ir geras* [człowiek człowiekowi nie robi nic złego, i dobry jest] Mrc. W słowniku jest dużo przykładów, które ilustrują utrwalone w społeczeństwie zdanie, że należy szanować wszystkich jego członków, akceptować ich zachowania i sposób bycia, np.: *kap kam išaina, tep tas gyvena* [jak komu wychodzi, tak ten żyje] Mst; *reike su žmonėm sugyvenč* [trzeba z ludźmi żyć w zgodzie] Kb i in. Człowiek musi żyć w zgodzie nie tylko z członkami rodziny, ale też z sąsiadami, przedstawicielami innych narodowości, np.: *aš negaliu įsivaizduot kap tį gali nesugyvenč, taikycis raike* [nie mogę sobie wyobrazić, jak oni mogą nie żyć w zgodzie, trzeba się przystosować] Mrc; *mes gražai su kaimynais sugyvenom, taikai* [pięknie żyliśmy z sąsiadami, spokojnie] Kb; *tep žmones labai gerai sugyveno su žydais* [tak ludzie żyli zgodnie z Żydami] Mrc; *su gudais mes sugyvenom visas laikas gražei, nebuvo jokių pykčių* [z Białorusinami żyliśmy zgodnie cały czas, nie było żadnych kłótni] Kb i in. Znajdujący wspólny język z innymi człowiek jest szanowany i ceniony w społeczeństwie, np.: *duktė su visais sutare, ir visi ją gerbe, ir su vyru sugyvena* [córka ze wszystkimi dogadywała się, i wszyscy ją szanowali, i z mężem dobrze żyje] Kb; *buvau pagerbta visur, ba visus mylėjau* [wszędzie mnie szanowali, bo wszystkich kochałam] Mrc.

Słownik przedstawia życie kilku pokoleń i notuje zmiany w nim zachodzące. Dzukunft, przejmujący zasady życia i system wartości od swoich przodków, obserwują zmiany ekonomiczne i społeczne, zachodzące we współczesnym społeczeństwie, niekorzystne procesy demograficzne, mówią o zanikającym starym świecie i zmieniającym się człowieku. Opowiadając o warunkach życia człowieka, jego cechach fizycznych i duchowych, sposobach zachowania, stale porównują przeszłość

45 Zapożyczenie *kvartūkas* (por. brus. *хварчмык*) jest używane w gwarach południowoaukstočkih rzadziej niż wyrazy o tym samym znaczeniu *prijuostė, prikyštė*.

i terazniejszość: *anksčiau, pirma, tadu / dar, dabar, darties* [wcześniej/dawniej, kiedyś, wtedy/jeszcze, teraz]. Z tego porównania wynika, że w dawnych czasach wszystko było lepsze i prawdziwsze – ludzie byli lepsi, zdrowsi, szczęśliwsi i bardziej pracowici, np.: *pirma gyvenimas buvo kap pasaka* [kiedyś życie było jak bajka] Pvc; *anksčiau žmonės buvo tokie draugiškesni* [wcześniej ludzie byli tacy bardziej przyjaźni] Dbč; *pirma sunkei gyveno, bet žmonės geresni buvo* [dawniej ciężko żyli, ale ludzie byli lepsi] Mrc; *žmonės gal buvo linksmesni* [ludzie może byli weselsi] Mrc; *pirma visi žmonės buvo drūtesni kab dar* [pierw ludzie byli wytrwalsi niż teraz] Knv; *pirma dirbo daug daugeu kab dar, ba žmonės sveikesni buvo* [kiedyś pracowali o wiele więcej, bo ludzie byli zdrowsi] Drž; *tadu žmonės kitokesni buvo kab dar, dar žmonės pavydūs ir negeri* [wtedy ludzie inni byli niż teraz, teraz ludzie zazdrośni i źli] Mrc; *senovės žmonės kytresni buvo, nors bemokslei, bet kytresni* [dawni ludzie chytrzejsi byli, choć nieuczenni, ale chytrzejsi] Knv i in. Negatywne postrzeganie obecnego życia i zmian w nim zachodzących wzmacnia porównanie człowieka do diabła, np.: *raganų buvo, ir laumių buvo, dar pacys žmonės kap velnei* [wiedźmy były, łaupy były, jeszcze sami ludzie jak diabli] Mrc. Niejednakowo są postrzegani ludzie młodzi i dzieci, ich sposoby bycia: *koki auga parazitai, kas per vaikai* [jakie rosną nicponie, co za dzieci] Knv; *jeunas žmogus tai durnas* [młody człowiek, to głupi] Mrc; *pirmeu jeunimas buvo kultūringas* [wcześniej młodzież była grzeczniejsza] Kš; *yra ir labai rimto jeunimo, labai rimto, bet yra ir labai pabirusio jeunimo* [są poważni młodzi ludzie, bardzo poważni, ale są i zagubieni] Mrc i in.

Materiał słownikowy ukazuje piękną symbiozę człowieka i przyrody, wspólnotę ukształtowaną na przestrzeni kilku pokoleń i żyjącą we względnej izolacji. W wizji świata mieszkańca południowej Auksztoty przeplatają się stare wyobrażenia o otaczającym świecie, wiara katolicka i współczesne poglądy. Chociaż świat się zmienia, zanikają stare wartości i zwyczaje, wsie pustoszeją, człowiek patrzy na świat optymistycznie – *dabar gyvenimai, jeu gerai negyvensim kab dabar gyvenimai* [teraz życie, już lepiej nie będziemy żyć jak teraz] Mrc.

6. Podsumowanie

Objętościowy i bogato udokumentowany „Słownik południowych gwar południowoaukstočkih” zawiera wystarczająco danych do odtworzenia obrazu człowieka – jego wyglądu i właściwości fizycznych, podstawowych cech charakteru i sposobów zachowania się, stanu i stosunków społecznych. Słownik gwarowy słusznie jest uważany przez etnolingwistów za tekst kulturowy. Ze wszystkich źródeł językowych chyba najlepiej ukazuje obraz człowieka i jego otoczenie, zmiany zachodzące w życiu społecznych i duchowym.

Dokonana analiza ukazuje zmiany zachodzące w jego postrzeganiu, dokumentuje poglądy kilku pokoleń na człowieka. Cytaty zarysowują stereotypowy obraz

człowieka zamieszkującego tereny południowej części południowej Auksztoty (wesoły, żwawy, pracowity, wierzący w Boga i zabobony, ceniący życie rodzinne...) i ujawniają nowe cechy, ukształtowane w obecnych czasach (leniwy, pijak, złodziej, nieprzestrzegający zasad moralnego i pocziwego życia...). W narracjach gwarowych utrwalone zostały dawne i współczesne poglądy na człowieka, widoczne są zmiany zachodzące w jego życiu materialnym i duchowym.

LITERATURA

- BARTMIŃSKI JERZY, 1990, *Punkt widzenia, perspektywa interpretacyjna, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 109–127.
- GUDAVIČIUS ALOYZAS, 2000, *Etnolingvistika*, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- KAZLAUSKAITĖ RŪTA, 2018, *Žaibo vaizdinys lietuvių poezijoje*, „Lietuvių kalba” 12, 1–27, <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/253/189.pdf>.
- LESKAUSKAITĖ ASTA, 2006, *Pietvakarinio Lietuvos paribio šnektos ir slavų kalbos*, „Acta Baltico-Slavica” 30, 391–402.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2014, *Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”*, [w:] *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 71–102.
- PAPAURELYTĖ-KLOVIENĖ SILVIJA, 2007, *Lingvistinės kultūrologijos bruožai*, Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
- RAGAIŠIENĖ VILIJA, 2017, *Vaizdingoji Punksko ir Seinų šnektų leksika*, „Terra Jatwezenorum”, 9 (1), 128–143.
- RAGAIŠIENĖ VILIJA, 2018, *Punksko ir Seinų šnektų tarminė leksika: skolinių vartosena*, „Terra Jatwezenorum” 10 (1), 71–83.
- RAGAIŠIENĖ VILIJA, 2019, *Žmogaus paveikslas „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne”*, „Terra Jatwezenorum” 11 (1), 52–67.
- RUTKOVSKA KRISTINA, 2016, *Namų konceptas lietuvių kalboje ir kultūroje*, „Lietuvių kalba” 10, 1–30, <http://www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/view/207/164.pdf>.
- RUTKOVSKA KRISTINA, SMETONA MARIUS, SMETONIENĖ IRENA, 2017, *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademinių leidyba.
- SAKALAUSKIENĖ VILIJA, 2006, *Leksiniai slavizmai pietinėje vakarų aukštaičių šiaurinėje šnektose*, „Acta Baltico-Slavica” 30, 221–231.
- SAKALAUSKIENĖ VILIJA, 2018, *„Žmogaus“ konceptualizavimas vakarų aukštaičių kauniškių šnektų žodynuose*, [w:] *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 167–188.
- TOŁSTOJOWA SWIETLANA M., 2018, *Świat człowieka i jego granice w świetle danych językowych*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 30, 15–30.

- VAIČIULIENĖ BIRUTĖ, 2013, *Punsko šnektos diferencinis žodynas*, „Terra Jatwezenorum” 5 (1), 180–203.
- ZAIKAUSKIENĖ DALIA, 2010, *Lietuvių paremių funkcijos. Teorinės pastabos*, „Tautosakos darbai”, XL, 97–107.
- ZAIKAUSKIENĖ DALIA, 2011, *Lietuvių paremių funkcijos šiuolaikiniuose kontekstuose*, „Tautosakos darbai”, XLI, 63–84.

ŹRÓDŁA

- LESKAUSKAITĖ ASTA, RAGAIŠIENĖ VILIJA, 2016, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas*, t. I (A–M), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LESKAUSKAITĖ ASTA, RAGAIŠIENĖ VILIJA, 2019, *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas*, t. II (N–Ž), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas I–XX*, 1941–2002, elektroninis variantas; red. kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zaborskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008, <http://www.lkz.lt/>.
- VOSYLYTĖ KLEMENTINA, 2014, *Palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

SKRÓTY MIEJSCOWÓŚCI

Aš – Ašašninkai, Varėnos r. [rej. orański]	Mčg – Mančiagirė, Varėnos r. [rej. orański]
Dbč – Dubičiai, Varėnos r. [rej. orański]	Mrc – Marcinkonys, Varėnos r. [rej. orański]
Dbn – Dubininkas, Varėnos r. [rej. orański]	Mrd – Mardasavas, Varėnos r. [rej. orański]
Dnv – Dainava, Varėnos r. [rej. orański]	Mrg – Margionys, Varėnos r. [rej. orański]
Drž – Darželiai, Varėnos r. [rej. orański]	Mst – Musteika, Varėnos r. [rej. orański]
Grb – Grybaulia, Varėnos r. [rej. orański]	Pnč – Panočiai, Varėnos r. [rej. orański]
Jsk – Jauskai, Varėnos r. [rej. orański]	Pvč – Puvočiai, Varėnos r. [rej. orański]
Kb – Kabeliai, Varėnos r. [rej. orański]	Rud – Rudnia, Varėnos r. [rej. orański]
Knv – Kaniava, Varėnos r. [rej. orański]	Škl – Šklėriai, Varėnos r. [rej. orański]
Knvl – Kaniavėlė, Varėnos r. [rej. orański]	Šm – Šumas, Varėnos r. [rej. orański]
Kpn – Kapiniškiai, Varėnos r. [rej. orański]	Zrv – Zervynas, Varėnos r. [rej. orański]
Kš – Kašėtos, Varėnos r. [rej. orański]	Žr – Žiūrai, Varėnos r. [rej. orański]

INNE SKRÓTY

- brus. – język białoruski
pol. – język polski
por. – porównaj

- np. – na przykład
ros. – język rosyjski
zob. – zobacz

Z języka litewskiego tłumaczyła
KRISTINA RUTKOVSKA

Expression of Man's Portrait in the Dictionary of the Southern South Aukštaitian Subdialects

Summary

The article examines the expression of a person living in the area of the Southern South Aukštaitian, describing the appearance and physical characteristics, features of the character and temper, social status and relationships based on the material in the two-volume Comprehensive Dictionary of the Southern South Aukštaitian Subdialects (Vol I published in 2016, Vol II in 2019).

To begin with, the study includes all sentences that use the word *man*. It is also based on the examples where it is replaced by pronouns (I, you, he, she etc.), kinship terms (mother, father, brother, sister, grandson, granddaughter, aunt, uncle etc.), nouns that designate individuals by the gender (boy, girl, woman, man etc.) and other. All the sentences in the dictionary that speak of *man* are analysed.

The lexicographic data show that a person (*man*, *woman*, *child*) is an individual living in the Southern South Aukštaitian area. He/she is a kind-hearted, sincere, open, tolerant, cheerful and witty, hardworking and creative representative of the people and dialect; also energetic and persevering, though not always physically strong and capable.

The analysis carried out reveals the genesis of the concept of *man*, and shows the attitude of several generations to *man*. The illustrative sentences highlight the stereotypical image of a person living in the Southern South Aukštaitian area (cheerful, generous, and hardworking, believes in God and is superstitious, values the family etc.) and show the new emerging traits (laziness, drinking, stealing, disobeying, immoral and dishonest etc.). The analysis of the dialectal discourse reveals the difference between the archaic and contemporary approaches; the ongoing changes in material and spiritual life are revealed.

The material in the dictionary reveals the wonderful harmony of *man* and nature, which has been formed over several centuries, with the community living in a relatively isolated, closed environment. The worldview of *man* living in the area of the Southern South Aukštaitian area is interwoven with the old mythological world, the mysteries of the Catholic faith, and the realities of the present. Although the world is changing, old values and customs are disappearing and villages are abandoned, people are optimistic about the world. Work, family, faith in God and *man* are their greatest values.

KEYWORDS: *man*, dialectal dictionary, Southern South Aukštaitian subdialects, ethnolinguistics
